

CZASOPISMO PRAWNO-HISTORYCZNE
Tom LXIV — 2012 — Zeszyt 1

I. ROZPRAWY

PAULINA ŚWIĘCICKA (Kraków)

Prawo rzymskie w okresie Renesansu i Baroku. Humanistyczny wymiar europejskiej kultury prawnej¹

*Habent quidem aliae atque disciplinae singulae
aliquid praeclarum unde studiosi ad eas addiscendas alluci possint;
et nostra haec legalis aequi bonique ars
quicquid in aliis egregium est, ad se trahit.*

(Alciatus, *Opera Omnia*, Frankfort 1617, IV, 864)

I. Renesansowy humanizm – czyli „kulturowa rewolucja” w historii Europy. Czasy przełomu XV i XVI, a następnie XVII w. charakteryzowały „rewolucje” – ideowa i religijna, polityczna i kulturalna². Po raz pierwszy w historii myśli politycznej pojawiła się idea państwa narodowego i narodowej kultury wraz z jej unikatowymi przejawami, jak dojrzewający i porządkujący swoje struktury sematyczne, syntaktyczne i leksykalne język narodowy,

¹ Studium jest częścią pracy na temat jednego z humanistycznych traktatów – *Commentarii ad Legem Aquiliam* (Salamanticae, apud Tabernier 1640) – napisanego przez hiszpańskiego humanistę Don Juana Suárez de Mendozę. Jest efektem badań rozpoczętych w 2010 r., w ramach stypendium naukowego przyznanego przez Deutscher Akademischer Austausch Dienst (DAAD) na realizację projektu badawczego: „*Commentarii ad Legem Aquiliam* by Juan Suárez de Mendoza”, wykonywanego w Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte we Frankfurcie nad Menem oraz podczas czteromiesięcznego stypendium naukowego przyznanego przez Max-Planck Gesellschaft. Studium nie mogłoby powstać bez możliwości korzystania ze zbiorów Biblioteki Instytutu.

² Generalny obraz tego przełomowego momentu „pomiędzy średniowieczem a czasami nowożytnymi”, będącego początkiem epoki, która pozwoliła zarówno na „odświeżenie” dawnych schematów i konstrukcji, jak i na odrodzenie się nauki i sztuki, z ogromną erudycją przedstawił W. Ullman, *Medieval foundations of Renaissance humanism*, London 1977, polski przekład J. Mach, Łódź 1985. Spośród nowszych opracowań, zob. np. AA. VV., *Renaissance humanism*, ed. A. Rabil Jr., 3 vols., Philadelphia 1988; Ch.G. Nauert Jr., *Humanism and the culture of Renaissance Europe*, Cambridge 1995; AA. VV., *A Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. J. Kraye, Cambridge 2004; spośród literatury dostępnej w przekładzie polskim, zob. P. Johnson, *Krótką historia renesansu*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.

uświadamiana odrębna historia, czy docenione wreszcie, unikatowe narodowe obyczaje³. W konsekwencji kwestionowano średniowieczne uniwersalizmy, których przejawem w sferze politycznej była władza cesarska⁴, w sferze literatury – napisana po łacinie kronika, ozdobiona tendencyjną w swej ideologicznej wymowie iluminacją⁵, zaś w sferze religii – wiara katolicka wraz z dogmatami aprobowanymi przez zinstytucjonalizowany na wzór średniowiecznego państwa Kościół i wpajaną wiernym zasadą średniowiecznego chrześcijaństwa, mówiącą, że podporządkowanie się woli boskiej jest jedynym sposobem osiągnięcia równowagi przez człowieka⁶. Tymczasem takie nowe fenomeny, jak wzrost bogactwa i zamożności społeczeństwa, głównie dzięki intensyfikacji gospodarki i handlu, wymuszającego powstanie i rozwój działalności związanych z jego obsługą, jak nowożytna „bankowość”, wynalazek ruchomej czcionki drukarskiej, która mogła być wielokrotnie użyta⁷, udoskonalenie

³ Zob. przykładowo studia P. Schiera, G. Chittolini, A. Mazzacane, E. Fasano Guarini, w zbiorze: AA. VV., *The Origine of the State in Italy 1300-1600*, ed. J. Kirschner, Chicago 1996; zob. też „klasyczne” studia F. Chaboda: *Y a-t-il un état de la Renaissance?*, w: *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Paris 1958, s. 57-74 = *Was there a Renaissance State?*, w: *The Development of the Modern State*, ed. H. Lubasz, New York 1964, s. 26-42 = *Esiste uno Stato del Rinascimento?*, w: idem, *Scritti in Rinascimento*, Torino 1967, s. 593-601; idem, *Alcune questioni di terminologia: Stato, nazione, patria nel linguaggio del Cinquecento*, w: *Scritti*, s. 625-661; idem, *L'idea di nazione*, Roma-Bari 1961; oraz AA. VV., *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Ch. Tilly, Princeton-New Jersey 1975.

⁴ W kwestii „uniwersalnych” koncepcji politycznych, zob. M.L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400-1400*, New Haven & London 1997, s. 335 i n., chap. 26: *Political Theory: Regnum and Sacerdotum, Conciliarism, and Feudal Monarchy*; zob. też polemiczne artykuły w: *The Holy Roman Empire Reconsidered*, eds. J.P. Coy, B. Marschke, D.W. Saebein, New York-Oxford 2010. Na temat przejawów ideologii „antyimperialnej”, w szczególności koncepcji suwerenności laickiej, obywatelskiej i narodowej, obecnych w myśli politycznej Renesansu zob. P. Viti, *Il pensiero politico degli umanisti*, w: *Il pensiero politico dell'età antica e medioevale. Dalla polis alla formazione degli Stati europei*, a cura di C. Dolcini, Torino 2004, s. 301 i n., wraz z zestawieniem literatury na s. 336-342.

⁵ Na temat roli łaciny dla tradycji literackiej Średniowiecza zob. M.L. Colish, *Medieval Foundations*, s. 175 i n., part IV: „Latin and Vernacular Literature”.

⁶ Na ten temat zob. m.in. Ch.N.L. Brooke, *Medieval church and society. Collected essays*, London 1971; C.R. Backman, *The worlds of medieval Europe*, Oxford 2003; P. Yutshi, M.P. Alberzoni, L. Bourdua, w: *Pope, Church and City. Essays in Honour of B.M. Bolton*, eds. F. Andrews, Ch. Egger, C.M. Rousseau, Leiden-Boston 2004, part 4: „The Church and the World”, s. 269 i n.; B. Basderant-Gaudement, *Eglise et Autorites. Etudes d'histoire du droit canonique medieval*, Limoges 2006; G. Austin, *Shaping church law around the Year 1000. The Decretum of Burchard of Worms*, Burlington 2009; zob. też M. Deanesly, *A History of the Medieval Church 590-1500*, London-New York 1995, wraz z obszerną bibliografią (s. 249-252); a także Ch. Coppens, „Roma communis nostra patria”, w: *Iuris Historia. Liber Amicorum G. Dolezalek*, eds. V. Colli, E. Conte, Berkeley 2008, s. 177-192.

⁷ Po raz pierwszy ruchoma czcionka użyta została przez dwóch złotników z Moguncji – Johanna Gutenberga i Johanna Fusta w latach 1446-1448. Już w roku 1450 Gutenberg rozpoczął pracę nad drukiem Biblii, nazwanej następnie *Biblią Gutenberga* albo, z powodu liczby wierszy na stronie, *Biblią 42-wierszową*. Ukończona w 1455 r. była pierwszą drukowaną książką na świecie. Drukowanie za pomocą ruchomej czcionki rozpowszechniło się w krajach niemieckich, a następnie w całej Europie. Syntetycznie na temat znaczenia wynalazku druku dla rozwoju nowego prądu w szeroko ujmowanej kulturze zob. P. Johnson, *Krótką historia renesansu*, s. 19-23. Na temat początków druku w krajach niemieckich i działalności drukarzy niemieckiego pochodzenia w in-

transportu lądowego, pierwsza portugalska karawela, Kompas magnetyczny, zegar mechaniczny i wciąż udoskonalane mapy nawigacyjne, jako warunki dalekomorskich podróży, podejmowanych czasem z ciekawości, czasem dla zaspokojenia ambicji i potrzeb elity rządzącej, a czasem wyłącznie z chęci bogacenia się⁸, uwydatniły potrzebę nowej, świeżej ideologii, odpowiedniej dla społeczeństwa na miarę czasów nowożytnych, zapowiadających krytycznego ducha czasów, które nadchodziły. W ten sposób pojawił się Renesans, jako prąd, który zakładał przebudowę zastanych struktur społecznych, religijnych i kulturowych na wzór tego, co określano jako „klasyczne”. Tęsknota za odwiecznymi pryncypiami, które powinny być bazą dla nowej organizacji rzeczywistości, musiała być imperatywem, który, wraz z gwarancją w postaci wciąż mnożonych zasobów, stanowił czynnik odpowiedzialny za przebudowę. Pomysły, pieniądze, aparat administracyjny oraz techniki umożliwiające jednak powstanie i rozwój szeroko rozumianych sztuk jedynie wówczas, gdy istnieją artyści o niebanalnym horyzoncie i wyobraźni, posiadający dodatkowo odpowiednie umiejętności. Dopiero więc dzięki połączeniu mecenatu takich światłych XIV- i XV-wiecznych polityków, broniących się także na niwie pisarskiej⁹, jak kanclerz Republiki Florencji Coluccio Salutati (1331-1406), a następnie jego uczniowie i następcy Leonardo Bruni (1369-1444), Carlo Marsuppini (1398-1453), Poggio Bracciolini (1380-1459), Bartolommeo Scala (1430-1497) czy Benedetto Accolti il Giovane (1497-1549)¹⁰, z geniuszem i odwagą takich jednostek, jak Francesco Petrarca (1304-1374) czy Giovanni Boccaccio (1313-1375), jak Marsilio Ficino (1433-1499), Pico della Mirandola (1463-1494), Michelangelo Buonarroti (1475-1564) i Leonardo da Vinci (1452-1519), jak jeszcze wcześniej Dante Alighieri (1265-1321) i Chaucer

nych krajach: K. Haebler, *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Ausland*, Munich 1924. Na temat pierwszych drukarni we Francji w XV w. założonych z inicjatywy osób prywatnych: R. Hirsch, *Printing in France and Humanism 1470-80*, „The Library Quarterly” 30 (1960) 2, s. 111-123. Zob. też na temat problemów związanych z jakością książek drukowanych w pierwszym stuleciu od chwili wynalazku Gutenberga w kontekście studiów źródłowych: D.J. Osler, *Text and Technology*, „Rechtshistorisches Journal” [dalej: RJ] 14 (1995), s. 309-331; idem, *Developments in the Text of Aelcius' Dispunctiones*, „Ius Commune” 19 (1992), s. 219-235; idem, *Dies Diem Docet*, „Ius Commune” 18 (1991), s. 207-224.

⁸ Zob. H.A. Miskimin, *The Economy of Later Renaissance Europe 1460-1600*, Cambridge 1978, s. 23 i n.; H.E. Yntema, *Comparative Law and Humanism*, „The American Journal in Comparative Law” 7 (1958) 4, s. 493-499, na temat czynników „pozaprawnych”, które mogły mieć wpływ na koncepcje prawne zob. P. Chanu, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes*, Paris 1969; AA. VV., *Voyager à la Renaissance*, dir. J. Seard, J.-C. Marvolin, Paris 1987; T. Todorov, *Viaggiatori e indigeni*, w: *L'Uomo del Rinascimento*, a cura di E. Garin, Roma-Bari 1988, s. 331-357.

⁹ Zob. generalnie na temat ideału człowieka renesansowego, jako tzw. *Uomo Universale*, bowiem parającego się polityką, pisarstwem, sztuką oraz patronującego innym wielkim artystom ówczesnego świata: A. Haller, *A Reneszansz Ember* (Budapest 1967), cyt. według wydania: *L'Uomo del Rinascimento*, trad. ital. M. D'Allessandro, Firenze 1977, która wspomniała o okresie Renesansu, jako o „l'età delle grandi autobiografie”; zob. także studia w: *L'Uomo*, w szczególności E. Garin, *L'Uomo*, s. 1-12.

¹⁰ Zob. E. Garin, *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano*, 4 ed., Roma-Bari 1980, s. 1-32; *I Cancellieri umanisti della Repubblica Fiorentina da Coluccio Salutati a Bartolomeo Scala*.

(ok. 1343-1400), którzy już nie tyle kopiowali i upraszczali „klasyczne” wzorce¹¹, ale – inspirując się nimi i chcąc o swym dziele zaświadczyć niczym Petrarca: *scripsi his iterum manu mea (De sui ipsius et multorum ignorantia*, fol. 38 v.) – twórczo nadawali im nowy wymiar, Europa na dobre wyprowadzona została z okresu Średniowiecza, wchodząc w okres artystycznej nowożytnej współczesności¹². Renesans był więc wydarzeniem, które dotyczyło w pierwszej kolejności genialnych twórców – *artifices polytechnes* – oraz stworzonych przez nich dzieł, zgodnie z twierdzeniem filozofów tamtego okresu, że *magnum miraculum est homo*¹³.

Renesans nasycony przekonaniem o unikatowości ludzkiej myśli i wiarą w możliwości ich twórczego wyrazu przez jednostkę, dał, bowiem w takim kształcie dać musiał, początek prądowi intelektualnemu, określanemu jako „humanizm”. W literaturze współczesnej na temat tego okresu podkreśla się często, że niezwykle trudno dać precyzyjną definicję „humanizmu”, że – jako polisem – termin ten wymyka się precyzyjnemu dookreśleniu¹⁴. Początkowo był to intelektualny prąd, polegający na odkrywaniu i interpretacji tekstów pochodzących z greckiego i rzymskiego antyku, a także archeologicznych studiów nad pozostałościami szeroko rozumianej kultury materialnej. Słowo „humanista” pojawiło się po raz pierwszy w XV w., w pismach jednego z ówczesnych uczonych nowego pokolenia, wspomnianego już, jednego z kanclerzy Republiki Florencji, Leonardo Bruniego d’Arezzo, który tak określał znawcę pięciu, bagatelizowanych dotąd przez średniowieczne uniwersytety, przedmiotów: gramatyki, retoryki, poetyki, etyki i historii, do których doda-

¹¹ Przed czasami Renesansu próby odrodzenia zapomnianych rzymskich umiejętności już bowiem miały miejsce, jak choćby, zadziwiająco świadomy w swym nawiązywaniu do nasyconych pięknem i powagą osiągnięć antycznego Imperium, tzw. renesans karoliński, którego owocem były m.in. dzieła piśmiennicze, zawierające zarys programu nauczania dla szkół katedralnych i klasztornych oraz wybór fragmentów z literatury religijnej i świeckiej, jak *Epistola de litteris colendis* (785) pióra Alkuina, „intelektualnego doradcy” cesarza Karola Wielkiego, czy tzw. *Libri Carolini*, czyli księgi stanowiące swoiste kompendium wiedzy uznawanej za „autentyczną” i „konieczną”, czy też zachowane w Bibliotece Watykańskiej dwa kodeksy będące świadectwem programu cesarskiego – *Sacramentarium Gelasianum* oraz *Terentius Vaticanus* – manuskrypty napisane w dużej mierze tzw. karoliną (czyli minuskulą karolińską, która stała się podstawowym stylem wczesnośredniowiecznej kaligrafii), jak też bogato iluminowane, przy czym współcześnie podkreśla się, że obrazy roślin, zwierząt, czy postaci zdecydowanie odbiegają od średniowiecznych norm, stanowiąc próbę odtworzenia umiejętności utraconych przed wiekami. Zob. szerzej G.W. Trompf, *The concept of the Carolingian Renaissance*, „Journal of the History of Ideas” 34 (1973), s. 3-26; por. J. Nelson, *On the Limits of the Carolingian Renaissance*, „Studies in Church History” 14 (1977), s. 51-69; D. Bulough, *Carolingian Renewal: Sources and Heritage*, Manchester 1991; syntetycznie, zob. R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians 651-987*, London-New York 1983; AA. VV., *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1994.

¹² Zob. E.H. Kantorowicz, *The Sovereignty of the Artist*, w: *The artibus opuscula XL*, New York 1961; A. Chastel, *L’artista*, w: *L’Uomo*, s. 239 i n.

¹³ Za E. Casirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Leipzig 1927, s. 35.

¹⁴ Zob. przykładowo: T. Davies, *Humanism*, 2 ed., London-New York 2008, s. 1 i n.; por. N. Mann, *The Origins of Humanism*, w: *A Cambridge Companion*, s. 1-20.

no – aczkolwiek w nowej formule – filozofię¹⁵. To szczególne, intelektualne otwarcie się na sztuki wyzwolone niemiecki filozof, teolog, matematyk i dyplomata Niccolò Cusano, w napisanym w latach 1433 dziele *De concordantia catholica*, podsumował słowami:

(Praef. § 2) Videmus autem per cuncta ingenia etiam studiosissimorum omnium liberalium ac mechanicarum artium vetera repeti, et avidissime quidem, ac si totius revolutionis circulus proximo compleri spectaretur, resumimus non tantum graves sententiosos autores, verum et eloquio et stilo et forma litterarum antiqua videmus omnes delectari, maxime quidem Italos, qui non satiantur disertissimo, ut natura Latini sunt, huius generis litterali eloquio, sed primorum vestigia petentes Graecis litteris maximum etiam studium impendunt. Nos vero Alemanni, etiamsi non longe aliis ingenio minores ex discrepanti stellarum situ essemus effecti, tamen in ipso suavissimo eloquii usu aliis plerumque non nostro cedimus vitio, cum non nisi labore maximo tamquam resistenti naturae vim facientes Latinum recte fari valeamus. Non admirentur itaque nationes ceterae, si infrascripta testimonia certorum inauditorum legerint. Originalia enim multa longo ab usu perditā per veterum coenobiorum armaria non sine magna diligentia collegi¹⁶.

W swej dojrzałej formule „humanizm” to natomiast koherentny kulturalny program, dynamiczny i przenikający niemal każdy moment ówczesnego życia intelektualnego, program, którego zalecenia stanowiły słodką muzykę dla uszu twórczych jednostek.

II. Humanizm prawny¹⁷ – czyli renesansowy humanizm i jurysprudencja. Znamienne wydaje się, że w chwili, gdy w Europie, po momencie swych narodzin i okrzepnięcia, Renesans i „humanistyczna rewolucja kultu-

¹⁵ Zob. E. Garin, *Scienza e vita civile*, s. 12 i n.; idem, *Il filosofo e il mago*, w: *L'Uomo*, s. 169-202, zwłaszcza s. 177 i n.; generalnie na ten temat: P. Johnson, *Krótką historia renesansu*, s. 34.

¹⁶ Niccolò Cusano, *De concordantia catholica*, vols: I-III, ed. G. Kallen, Lipsiae 1939-1941, Hamburg 1959.

¹⁷ Generalnie na temat „iushumanizmu”, inaczej „humanizmu prawnego” zob.: G. Kisch, *Humanistic Jurisprudence*, „Studies in the Renaissance” 8 (1961), s. 71-87; idem, *Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, Berlin 1972; D.R. Kelley, *Vera Philosophia. The Philosophical Significance of Renaissance Jurisprudence*, „Journal of the History of Philosophy” 14 (1976), s. 267-279; F. Carpintero, *Mos italicus, mos gallicus y el humanismo racionalista, una contribucion a la historia de la metodologia juridica*, „Ius Commune” 6 (1977), s. 108-171; P. Stein, *Legal Humanism and Legal Sciences*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis” [dalej: TJ] 54 (1986), s. 197-306 = *Legal Humanism and Legal Science*, w: idem, *The Character and Influence of the Roman Civil Law. Historical Essays*, London-Ronceverte 1988, s. 91-100; R. Schoeck, *Humanism and Jurisprudence*, w: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*, ed. A. Rabil Jr., vol. 3: *Humanism and the Disciples*, Philadelphia 1988, s. 310-326; D.J. Osler, *Legal Humanism* (edizione per uso didattico tratta da: http://www.mpier.uni-frankfurt.de/Forschung/Mitarbeiter_Forschung/osler-legal-humanism.htm); H.E. Troje, *Arbeitshypothesen zum Thema „Humanistische Jurisprudenz”*, TJ 38 (1970), s. 541-563; idem, *Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluß des Humanismus*, Goldbach 1993; Ph. Thomas, *A Theoretical Foundation for Juridical Humanism*, „Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte” [dalej: ZNR] 16 (1994), s. 2-10; J.F. Andrés Santos, *Notas sobre el concepto de humanismo jurídico*, „Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid” 94 (1999), s. 31-47; J. Schröder, *Recht als*

rowa” miały już za sobą dwa wieki istnienia, jurysprudencja zachodnioeuropejska wciąż tkwiła w swym średniowiecznym intelektualnym i naukowym „uniwersalistycznym momencie”, którego początkiem był tzw. „boloński Renesans” prawa rzymskiego¹⁸, zapoczątkowany odnalezieniem – zgodnie z legendą w Amalfi¹⁹ – uznanej za najważniejszą część kompilacji justyniańskiej z 533 r. *Digesta seu Pandectae*, przewiezionej następnie do uniwersyteckich bibliotek Pizy i Florencji²⁰. „Średniowieczne uniwersum prawne” było efektem transformacji i adaptacji rzymskich źródeł dokonanych przez włoskich glosatorów z Rawenny, Pawii, Werony i Bolonii, a następnie postglosatorów z Padwy, Perugii i Neapolu, za którymi przez cały okres Średniowiecza podążali francuscy juryści ze szkół w Montpellier, Arles, Toulouse oraz tzw. ultramontani ze szkoły w Orléan²¹. Wypracowane w ten sposób „prawo uczone”, fenomen bardziej doktrynalno-naukowy niż dogmatyczny, będący specyficzną kombinacją zreinterpretowanego antycznego prawa rzymskiego, prawa kanonicznego, do których około XVI w. dodano niektóre lokalne zwyczaje (tzw. *ius foedorum*), stało się nowym *ius commune* dla późnośredniowiecznej Europy²². Naukowouniwersytecki model traktowania prawa

Wissenschaft. Geschichte der juristischen Methode vom Humanismus bis zur historischen Schule (1500-1850), München 2001; J.M. Lahoz Finestres, *El Humanismo Jurídico en Europa*, Las Palmas de Gran Canaria 2002; zob. też ciekawe ujęcie przez porównanie głównych cech jurysprudencji XVI-XVIII w. z koncepcją „legal philosophy” R. Dworkina: M.D. Walters, *Legal Humanism and Law-as-Integrity*, „The Cambridge Law Journal” 67 (2008) 2, s. 352-275; spośród autorów polskich zob. jedyne jak dotąd prace na ten temat: W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek, *Mos italicus, mos gallicus iura docendi — uwagi wprowadzające*, w: *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka. Ustroj, 17-20 września 2000 roku*, t. 3, red. M. Mikołajczak, A. Lityński, Katowice 2001, s. 191-199; oraz R. Wojciechowski, *Z dziejów renesansowego humanizmu prawniczego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis No 2616, Prawo CCLXXXVIII”, Wrocław 2004, s. 91-102.

¹⁸ Zob. D.J. Osler, *Legal Humanism*, s. 1, który podkreślił konieczność rozróżnienia między „renesansem prawa rzymskiego” oraz „prawem rzymskim w renesansie”; na temat doktrynalnych podejść do kwestii prawnych w czasach Średniowiecza i nowożytności zob. też A.A. VV., *Legal Scholarships and Doctrines of Private Law, 13th-18th Century*, ed. R. Feenstra, Aldershot 1996.

¹⁹ Zob. F.J. Andrés Santos, *Apuntes sobre de transmisión textual del Digesto*, w: *La Filologia Latina hoy. Actualización y perspectivas*, vol. 1, Madrid 1999, s. 49-54; J. Miquel, *El Codex Florentinus del Digesto y la leyenda de Amalfi*, „Revista General de Derecho Romano” 3 (2004) www.iustel.com.

²⁰ Na temat tego odkrycia i jego wagi dla odrodzenia się studiów prawniczych w Średniowieczu, wśród olbrzymiej literatury, zob. syntetycznie: L. Maganzani, *Formazione e vicende di un'opera illustre. Il Corpus Iuris nella cultura del giurista europeo*, Torino 2002, na temat manuskryptu i jego historii, zob. *Le Pandette di Giustiniano. Storia e fortuna della «Littera Florentina»*, a cura di E. Spagnesi, Firenze 1983; zob. też ostatnio A. Belloni, *Un'ipotesi per le Pandette fiorentine*, w: *Iuris Historia*, s. 1-16.

²¹ Zob. w szczególności: H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, Bd. 1: *Die Glossatoren*, München 1997; E. Cortese, *Il diritto nella storia medievale*, vol. 1, Roma 1995; E.J.H. Schrage, *Utrumque Ius. Eine Einführung in das Studium des Quellen der Mittelalterlichen gelehrten Rechts*, Berlin 1992. Na temat wkładu komentatorów w proces ewolucji procesu prywatnego, w średniowiecznej formule procesu rzymskokanonicznego, zob. w szczególności W. Litewski, *Der römisch-kanonische Zivilprozess nach den älteren ordines iudicarii*, Bd. 1-2, Kraków 1999.

²² Zob. zwłaszcza L. Prosdociami, *La formazione dell'unità giuridica medievale e il diritto comune*, w: *Questioni di storia medievale*, a cura di E. Rotta, Milano 1946, s. 47 i n.; F. Calasso, *Medio*

rzymskiego, wspólny prawniczemu uniwersum, okreśłany *mos italicus* (*iura docendi*), został definitywnie zamknięty w formule zaproponowanej w roku 1553 przez Matthaeusa Gribaldusa v. Mopha: *praemitto, scindo, summo, casumque figuro / prelego, casus, connoto, obiicio*²³. Generalnie ujmując, chodziło o określony sposób badania i wykładania prawa w drodze jego objaśniania opracowania, dokonywanego w przeważającej mierze dla potrzeb praktyki, za czym szła, ponieważ iść musiała, aktualizacja materiału normatywnego, mająca następnie pozwolić na jego sądowe wykorzystanie przez uformowanych w wyniku takich studiów prawników. Ten sposób widzenia prawa rzymskiego przetrwał na wielu uniwersytetach Europy Zachodniej nawet do XVI w., zyskując swych apologetów i teoretyków, którzy, wynajdując dla swego „produktu” określenie *communis opinio doctorum*²⁴, postawili tym samym doktrynalny komentarz ponad komentowanym tekstem²⁵, co uznać należy za znamienne, co do zasady bowiem, to, co komentowane logicznie stanowią musi *prius* wobec komentarza.

Niejako w odpowiedzi na tak ukształtowany model *mos italicus*, w początkach XV w. pojawił się i stopniowo rozpowszechnił, oparty na ideach Renesansu, postulat traktowania prawa rzymskiego jako elementu szeroko ujmowanych badań nad antykiem²⁶. Ów nowy prąd – nawiązując do generalnych założeń renesansowego humanizmu, ujmującego fenomeny powstałe

Evo del Diritto, Milano 1954, s. 139 i n.; H. Coing, *Roman Law as Ius Commune on the Continent*, „The Law Quarterly Review” 89 (1973), s. 505-517; M. Bellomo, *L'Europa del diritto commune*, 7 ed., Roma 1994, s. 45, 67-77, 163-215; por. ostatnio polemicznie E. Cortese, *Dopo Calasso: ancora sul concetto e sul sistema del Diritto comune*, w: *Ius Romanum – Ius Commune – Ius Hodiernum. Studies in honour of E.J.H. Schrage on the occasion of his 65th birthday*, Amsterdam & Aalen 2010, s. 61-74.

²³ *De methodo ac ratione studentis libri III*, Köln 1553, s. 94-98; *in cuiusque legis elucidatione octo maxime observanda*. Szerzej na temat metody glosatorów, zob. w szczególności: F. Calasso, *Medio Evo del Diritto*, s. 345 i n.; G. Mor, *Il „miracolo” Bolognese: la diffusione del metodo scientifico della Scuola di Bologna del secolo XII*, w: *Studi e Memorie per la Storia dell'Università di Bologna I* (1956), s. 161 i n.; G. Otte, *Dialektik und Jurisprudenz. Untersuchungen zur Methode der Glossatoren*, Frankfurt am Main 1971, passim; zob. też dla porównania paradygmatu metodologicznego Średniowiecza i Renesansu w odniesieniu do prawa: I. Maclean, *Interpretation and meaning in the Renaissance: the case of Law*, Cambridge 1992, szczególnie s. 104 i n.

²⁴ Zob. na temat „nomenklatury”: R.C. Caenegem, *European Law in the Past and the Future. Unity and Diversity over Two Millennia*, Cambridge 2002, s. 39, 54, 56; a także T. Giaro, *Kilka żywotów prawa rzymskiego zakończonych jego kodyfikacją*, w: *Prawo rzymskie a kultura prawna Europy*, red. A. Dębiński, M. Jońca, Lublin 2008, s. 19 [= ang. *Roman Law always dies with a codification*, w: *Roman Law and European Legal Culture*, Lublin 2008, s. 18].

²⁵ Fenomen ten podkreślił już L. Lombardi, *Saggio sul diritto giurisprudenziale*, Milano 1967, s. 169 i n.

²⁶ Syntetycznie o postulatach prekursorów humanizmu w ogóle, jak i o postulatach jednego z pierwszych iushumanistów, Budausa, zob. D.R. Kelley, *Guillaume Bude and the First Historical School of Law*, „American Historical Review” 72 (1967) 3, s. 807-834; na temat początków humanizmu, jako odpowiedzi na naukowe założenia Średniowiecza, zob. też: D. Maffei, *Allessandro d'Allessandro, giureconsulto umanista (1461-1532)*, Milano 1956; idem, *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Milano 1956, wraz z rec. A. Momigliano w: „Rivista storica italiana” 69 (1957), s. 288-291.

w danym momencie historycznym w unikatowym kontekście tego momentu, który stanowił o jego specyfice – zakładał konieczność pogłębionych studiów historycznych nad jakimkolwiek przejawem antycznej kultury, uznając je za niezbędne dla jej właściwego rozumienia.

Przejawem nowego nastawienia do materiału normatywnego był w szczególności zarówno postulat dokonywania swoistego oczyszczenia antycznych źródeł²⁷, z których korzystano w nauce i praktyce, jak i postulat poszukiwania ich jak najbliższej dla momentu powstania formuły, *sc. antiqua, antiquissima, vetustas lectio*²⁸, która dodatkowo miałaby być wolna od jakichkolwiek późniejszych ingerencji, jak w szczególności „tryboniańskie *emblemata*” inaczej określane jako *facinora Triboniani*. Wspomnieć tu należy o poglądach głoszonych przez jednego z pierwszych włoskich humanistów zainteresowanych kwestiami prawnymi, Angelo Poliziano (Politianus, 1454-1494), który uważał za konieczne odrzucenie wykorzystywanej przez średniowiecznych glosatorów i komentatorów tradycyjnej *lectio*, tzw. *littera bononiensis* (in. *littera vulgata*²⁹), sugerując przyjęcie, jako podstawy dla studiów nad prawem rzymskim, *lectio* starszego manuskryptu *Digesta*, czyli *littera Pisana*, zwanej następnie *littera Florentina* od miejsca przechowywania manuskryptu³⁰. Jak dotąd bowiem, dokonując opracowań „materiału porzymskiego” nie korzystano z tego manuskryptu, choć też dla usprawiedliwienia takiej praktyki – czy raczej jej braku – podkreślić należy, że dostęp do *littera Florentina* był niemal niemożliwy, trzymano ją bowiem, jako niezwykle cenny okaz, zamkniętą w należącym do Medyceuszy Palazzo Vecchio (pocz. Palazzo della Signoria, następnie Palazzo del Popolo, Palazzo dei Priori, Palazzo Ducale)³¹. Teza, że

²⁷ Por. D.J. Kelley, *Guillaume Bude*, s. 826; idem, *The Rise of Legal History in the Renaissance*, „History and Theory” 9 (1970) 2, s. 174-194, zwłaszcza s. 180, który metaforycznie pisał o „cleaning the Auguean Stable of law”; zob. o tym w bardziej umiarkowanym tonie: D.J. Osler, *Budaeus and Roman Law*, „Ius Commune” 13 (1985), s. 203 i n.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. D. Maffei, *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, s. 88 i n.; *Le Pandette di Giustiniano*, Firenze 1983, passim; por. D.J. Osler, *Developments*, s. 226-228 i już wcześniej, idem, *Graecum legitur. A Star in Born*, RJ 2 (1983), s. 194-203, na temat „wynalezionego” przez Alciatusa na potrzeby swych krytycznych opracowań *volumen antiquissimum*; por. idem, *Magna Jurisprudentiae Injuria. Cornelius van Bynkershoek on early legal humanist philology*, „Ius Commune” 19 (1992), s. 63, 64, 65, zwłaszcza na temat niejednoznaczności frazy-deklaracji: *ex antiquis codicibus legendum*..., występującej często w pismach pierwszych iushumanistów.

²⁹ Na ten temat zob. zwłaszcza E. Spagnesi w: *Le Pandette di Giustiniano*, s. 21-33: *Littera Florentina Littera Bononiensis*, wraz z przykładowym porównaniem *lectiones*.

³⁰ Angelo Poliziano, *Epistolae* X,4, w: *Opera omnia*, Basileae, apud Nicolaum Episcopium juniorem 1553; zob. też *Le Pandette di Giustiniano*, s. 68, no 77: *Infortiatum*, con la glossa; Venezia, Giovanni e Gregorio de'Gregori, 15-XI-1485, cc. 248; IGI 5478; con note e postille di Angelo Poliziano e Per Matteo Uberti: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana. Plut. 91 inf. 16 (c. 133r). Poliziano na końcu manuskryptu *Digestum Vetus* zanotował, że zakończył jego studiowanie o 12.30 w południe, 19 lipca 1490 r.

³¹ Zob. E. Spagnesi w: *Le Pandette di Giustiniano*, s. 49; zob. też publikowane w tym zbiorze listy pierwszych iushumanistów, którzy próbowali uzyskać dostęp do manuskryptu, przechowywanego w specjalnym *tabernaculum* zwanym *sancta sanctorum* w sali dell'Udienza tego pałacu: no 44: *Notizie diverse cavate da libri dell'Opera di S. Maria del Fiore quest'anno 1626*: Firenze,

Florentina to archetyp (tzw. *codex pervetustus*) dla *Digesta*, w konsekwencji czego powinno się korygować według jej *lectio* uznane za błędne passusy w tradycyjnym tekście *Vulgata*, wydanej drukiem po raz pierwszy w 1486 r. (Venetii), została następnie podjęta przez kolejne pokolenia humanistów. Byli to Pietro Crinito (1465-1507), Lodovico Bolognini (1446-1508), Alexander ab Alexandro (1461-1523), Claudio Tolomei (XV w.), którzy kontynuowali krytyczne, „leksykograficzne” studia nad *Digesta*, rozpoczęte przez wspomnianego Poliziano³².

Kolejnym postulatem, początkowo podnoszonym w XV w. jedynie przez filologów – zwolenników „nowej myśli” – a następnie przyjętym przez prawników, było „poszukiwanie interpolacji”³³ i „uzdrawianie” tego, co – zdaniem takich jurystów, jak Guillaume Budé (Budaëus, 1468-1540)³⁴, czy Giovanni Andrea Alciato (Alciatus, 1492-1550)³⁵, którzy jednak, jak zostało wykaza-

Archivio di Stato. Carte strozziane, s. II, 78, cart. Sec. XVII, p. 50; no 45: Neri di Bicci, Ricordanze, Firenze, Biblioteca della Galeria degli Uffizi. Ms. 2 (c. 7v); cart.; sec. XV; cc. 189; mm. 280×215; no 46: Inventari degli argenti della mensa dei Priori. I (1429-1458), Firenze, Archivio di Stato. Carte dio corredo, 65 (c. 45r); membr.; sec. XV; no 48: la cassetta Cesarini, contenitore analogo a quello delle Pandette, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana; no 49: Inventari degli argenti della mensa dei Priori. II (1458-1479), Firenze, Archivio di Stato. Carte di corredo, 66 (c. 5v); membr.; sec. XV; następnie manuskrypt został złożony w kaplicy św. Bernarda, zob. no 53: Inventario dell'archivio delle Riformagioni, Firenze, Archivio di Stato. Inventari, 637; cart.; sec. XVI; no 54: Bindo Simnone Peruzzi, Spogli degli Annali della Colombaria, II, Firenze, Biblioteca dell'Accademia toscana di scienze e lettere 'La Colombaria'. Ms. 65 (c. 384r); cart.; sec. XVIII; cc. 475; mm. 310×210; etc.

³² Zob. dzieła tych autorów: Angelo Poliziano, *Miscellaneorum centuria prima*, cap. 41, 77, 78, 82, 84, 93, 95, w: *Opera omnia*, przedruk w: A. Bandini, *Ragionamento istorico...*, Leghorn 1762; Pietro Crinito, *De Honesta disciplina*, ed. C. Angeleri, Roma 1955; Alexander ab Alexandro, *Genialium dierum libri sex*, Leiden 1673; Claudio Tolomei, *De corruptis verbis juris civilis*, Senis 1517.

³³ Zob. szerzej wciąż jedną z podstawowych prac: L. Pallazzini Finetti, *Storia della ricerca delle interpolazioni nel Corpus Iuris Justinianeo*, Milano 1953, s. 25 i n., w odniesieniu do XV, XVI, XVII w.; a także: V. Piano Mortari, *Dialettica e Giurisprudenza. Studio sui trattati di dialettica legale del secolo XVI*, „Annali di storia del diritto” 1 (1957), s. 193-401; zob. też cytowane już prace D.J. Kelleya, *Guillaume Budé*, s. 816, 818-820; idem, *The Rise*, s. 180 i n.; por. krytycznie wobec zbyt generalizującego ujmowania tej humanistycznej tendencji: D.J. Osler, *Budaëus*, s. 197 i n., 207-210; ostatnio na ten temat syntetycznie pisał: F.J. Andrés Santos, *Brevissima storia della critica interpolazionistica delle fonti giuridiche romane*, „Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 33 (2011), s. 65-120.

³⁴ Zob. szczególnie *Annotationes in quattuor et viginti Pandectarum libros*, apud Badii Ascensii, Parisiis 1508 (ed. tu cyt.), które jeszcze za życia ich autora były kilkakrotnie drukowane (wraz ze zmianami wprowadzanymi przez samego autora – Budaëusa) w latach 1519, 1521, 1524, 1527, 1530, 1532. Budaëus przedstawił w tym dziele komentarz do 24 pierwszych ksiąg *Digesta*, obejmując tym samym 217 tekstów, omawiając ich zawartość zarówno w kontekście filologicznym, jak i prawnym. O tekstach tych pisał już wcześniej Filippo Beroaldo del Vecchio (Beroaldus, 1453-1505), pomijając jednak zupełnie ich prawniczą interpretację. O dokonaniach Beroaldo, zob. szczegółowo: D.J. Osler, *Filippo Beroaldo e l'umanesimo giuridico*, w: *Sapere e/è potere. Discipline, Dispute e Professioni nell'Università Medievale e Moderna. Il caso bolognese a confronto*, vol. 1, Bologna 1990, s. 233-241.

³⁵ Zob. *Paradoxum ad Pratum lib. VI. Dispunctionum lib. IIII. In treis lib. Cod. Lib. III. De eo quod interest lib. I. Praetermissorum lib. II. Decmalatio una*. Milan, apud Alexandrii Minutianii 1518; następne tzw. „pierwsze wydania” poprawione i uzupełnione przez samego Alciatusa miały

ne, nie mieli jeszcze dostępu do archetypu *lectio Digesta* w postaci *littera Florentina*³⁶ – zniszczył Tribonianus, odpowiedzialny zarówno za ułożenie tej części kompilacji, jak i biorący udział w pracach nad pozostałymi jej częściami. Dlatego też Triboniana uznano za głównego winnego zepsucia tekstów rzymskich powstałych w okresie klasycznym, nawet jeśli było jasne, że sam Justynian „autoryzował” go do dokonywania koniecznych zmian i adaptacji (Const. 13 feb. 528: *Haec quae necessario* § 2; Const. 15 dec. 530: *Deo auctore* § 7; Const. 16 dec. 533: *Tanta* § 10, § 21; const 16 nov. 534: *Cordi* § 3)³⁷. W okresie Średniowiecza taka „krytyka interpolacyjna” nie miała racji bytu, skoro justyniański *Corpus iuris* uznawano za źródło „prawa obowiązującego”, tak więc wszelkie kwestionowanie antycznych *lectiones* byłoby co najmniej niewłaściwe³⁸. Nawet jeśli nastawienie każdego z iushumanistów do postulatów antytribonianizmu zależało od czasu i miejsca ich naukowej aktywności³⁹, to jednak hasło konieczności odzyskania wcześniejszego, oryginalnego prawa sprzed okresu justyniańskiego⁴⁰ znajdowało wciąż swych nowych zwolenników i swój zdecydowanie intensywniejszy moment miało wśród przedstawicieli „drugiej fali iushumanizmu”. Wymienić tu trzeba w szczególności Huberta van Giffena (Giphani, 1533-1604), autora traktatu *Commentarius de imperatore Iustiniano* (Ingolstadt 1591), czy uznawanego za przywódcę *anti-Triboniano Secta* François Hotmana (Hotomanus lub Ottomanus 1524-1590), adwokata w Parlament de Paris i profesora w Valençes oraz Bourges, który swe poglądy klarownie wyłożył w napisanym około 1567 r., lecz opublikowanym dopiero w 1604 r., a więc po śmierci na „przymusowej” – spowodowanej bowiem różnicami na tle religijnym – emigracji w Rzeszy i Szwajcarii, traktacie

miejsce w latach 1523 i 1531; kolejne wydania to tzw. drugie egzemplarze, a więc reprinty jednego z pierwszych wydań. Zob. szerzej: D.J. Osler, *Developments*, s. 219-235.

³⁶ Zob. ciekawe uwagi na temat spekulatywnych korekt lub uzupełnień źródeł rzymskich przez pierwszych humanistów przy ciągłym braku dostępu do *littera Florentina*: D.J. Osler, *Graecum legitur*, s. 194-203, zwłaszcza, s. 195; idem, *Developments*, s. 222 i n.; generalnie na temat „edytowania” tekstów źródłowych przez pierwszych humanistów, zob. E.J. Kenney, *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley-Los Angeles-London 1974, w szczególności s. 32-33.

³⁷ Zob. ostatnio na ten temat: R. Lambertini, *Interpolazioni nei Digesta. Dichiarazioni di Giustiniano, esperienza di ricerca*, w: *Problemi e prospettive della critica testuale. Atti del seminario di diritto romano (Trento 14-15 dicembre 2007)*, a cura di: M. Miglietta, G. Santucci, Trento 2011, vol. 1, s. 3-27.

³⁸ Zob. jako szczególny wyjątek, który potwierdza średniowieczny stan rzeczy: *glossa exaequata* Accursiusa ad D. 30.1: *vel dic quod aliquid est hic detractum a compilatoribus novi iuris, et illud detractum induxit novitatem*. Na ten temat szerzej, zob. F.J. Andrés Santos, *Brevissima storia*, s. 65 i n.

³⁹ Zob. D.J. Osler, *Developments*, s. 233, który podkreślił konieczność indywidualnego badania humanistycznego tzw. criticism of Tribonian.

⁴⁰ Także i we współczesnej nauce tzw. krytyka interpolacyjna jest określana jako: „l’attività che, attraverso un insieme criteri e di procedimenti per lo più congetturali, mira a ristabilire quale sarebbe stato il dettato ‘genuino’ dei testi (scritti di giuristi e costituzioni imperiali) utilizzati per la formazione del *Corpus iuris*”. Definicja za: R. Orestano, *‘Diritto’, Incontri e scontri*, Bologna 1981, s. 217.

*Anti-Tribonianus sive dissertatio de studio legum*⁴¹, gdzie autor ten nawoływał do odrzucenia „bezeceństw” Tryboniana, tego – jak pisał – *graeculus semilatinus proletarius in iurisprudencia*⁴². Na tej niwie zasłynęli też współczesny Hotomanusowi Jacques Cujàs (Cuiacius, 1522-1590)⁴³ oraz przedstawiciel kolejnego pokolenia Antoine Favre (Faber, 1557-1624)⁴⁴, autor takich dzieł, jak: *De erroribus Pragmaticorum et Interpretum Iuris* (Lugduni 1579), *Rationalia in Pandectas* (Lugduni 1604), *Iurisprudenciae Papinianeae Scientia* (Lugduni 1607), *Coniecturarum iuris civilis libri XX* (Genevae 1609). W wieku XVII i XVIII aktywność na tym polu wykazywali jeszcze, porządkując wskazane dotąd kryteria „diagnozy” autentyczności tekstu, tacy juryści, jak, przykładowo, pochodzący z Rzeszy, choć naukowo działający w Niderlandach, w Groningen i Franeker, Jan Jacob Wissembach (Wissembecius, 1604-1665), autor m.in. dzieła *Emblemata Triboniani* (Franeker 1642), a następnie niemieccy juryści – Christian Heinrich Eckard (Eckardus, 1716-1751) i Georg Meister (Meisterus, 1718-1782)⁴⁵.

Odrzucano też, niejako programowo dodane w czasach Średniowiecza, „suprastruktury” w postaci „Glosy i Komentarze”, co postulowali już w XV w. jedni z pierwszych jurystów, którzy przyjęli „humanistyczny program badań nad prawem”, jak wspomniany już Budaeus⁴⁶ czy też przedstawiciel szkoły niemieckiej Ulric Zasius (Zasius, 1461-1535)⁴⁷, nawet jeśli czasem dostrzegali

⁴¹ François Hotman, *Antitribonian, ou, Discours d'un grand et renomme iuriconsulte de nostre temps sur l'etude des loix (Images et temoins de l'age classique), fait par l'aduis de feu Monsieur de l'Hospital chancelier de France en l'an 1567: et imprimé nouvellement*, A Paris 1603 Chez Ieremie Perier, szczególnie s. 96.

⁴² Szerzej na temat postulatów Hotomanusa zob. F. De Marini, C. Lanza, *Critica testuale e studio storico del diritto*, 3 ed., Torino 2001, s. 153 i n.

⁴³ Zob. zwłaszcza studia: E. Albertario, *I Tribonianismi avvertiti dal Cuiacio*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung” [dalej: ZSS RA] 31 (1910), s. 158 i n.; L. Lusignani, *Saggio di una raccolta delle interpolazioni presso gli antichi*, Parma 1898; L. Palazzini Finetti, *Storia*, s. 188 i n.

⁴⁴ Zob. szczególnie studia: A. di Medio, *I Tribonianismi avvertiti da Antonio Fabro*, „Bullettino dell' Istituto di Dritto Romano «Vittorio Scialoja»” [dalej: BIDR] 13 (1900), s. 208 i n.; idem, *Di nuovo sui Tribonianismi avvertiti da Antonio Fabro*, BIDR 14 (1901), s. 276 i n.; G. Baviera, *Ancora sui Tribonianismi avvertiti da Antonio Fabro*, „Archivio Giuridico «Filippo Serafini»” 69 (1902), s. 398 i n.; L. Palazzini Finetti, *Storia*, s. 216 i n.

⁴⁵ Szerzej na ten temat zob. L. Palazzini Finetti, *Storia*, s. 233 i n., 252 i n.

⁴⁶ Budaeus, *Annotationes* 143r-v. Na temat „antypartolizmu” Budaeusa, zob. D.R. Kelley, *Guillaume Budé*, s. 818; i krytycznie wobec interpretacji Kelleya zob. J.D. Osler, *Budaeus*, s. 203-206; por. idem, *Developments*, s. 232-233, na temat nastawienia Alciatusa do objaśnień Akkursiańskich.

⁴⁷ Zob. *Udalrici Zasii ... lucubrationes aliquot sane quam elegantes nec minus eruditae: videlicet in legem secundam ff. de ori. iur., in l. rater a fratre ff. de condi. indeb. praeter haec antinomiarum aliquot acutissimae simul & eruditissimae dissolutiones ...* von Ulrich Zasius, *Desiderius Erasmus*, Froben 1518; zob. też *Zasii Epistolae*, ed. J.A. Riegger, Ulmae 1774; szerzej na temat postulatów Zasiusa: E. Wolf, *Grosse Rechtsdenker in Deutschen Geistesgeschichte*, 4 ed., Tübingen 1963, s. 83 i n.; G. Dahm, *On the Reception of Roman and Italian Law in Germany*, w: *Pre-Reformation Germany*, ed. G. Strauss, London 1972, s. 300 i n. i szczególnie K.P. Schröder, *Ulrich Zasius (1461-1535) – Ein deutscher Rechtsgelehrter im Zeitalter des Humanismus*, „Juristische Schulung” 1995, s. 97 i n.

oni jakiegokolwiek wartości w spuściznie Bartolusa czy Baldusa⁴⁸. Znaczenie miało teraz jednak to, aby – podobnie jak w przypadku zwolenników nurtów reformacyjnych, którzy kwestionowali autorytet Ojców Kościoła jako niepotrzebny „moment” pomiędzy Pismem a czytającym je wiernym – nic autorytatywnego nie stanowiło diafragmy między interpretatorem i tekstem prawnym. Polemika z „Akkursiańską glossą i Baldusowo-Bartolusowym komentarzem” stała się więc swoistym toposem *petere fontes* dla kolejnych pokoleń iushumanistów.

Dzięki wynalazkowi i upowszechnieniu się druku – owej *ars nova* – możliwe stały się zarówno drukowane krytyczne wydania prejustyniańskich źródeł starożytnych, tekstów kompilacji justyniańskiej⁴⁹, jak i coraz to kolejne edycje dzieł pisanych przez samych humanistów. Nawet jeśli u schyłku XV i w pierwszej połowie XVI w. dostęp do nowo drukowanych pism wciąż nie był łatwy⁵⁰, a na pewno był kosztowny, wspomniane edycje przyczyniały się do upowszechnienia nowych koncepcji i postulatów. Spośród krytycznych wydań źródeł wspomnieć warto na przykład o ustawie XII tablic⁵¹, której rekonstrukcji dokonali m.in. François Baudouin (Balduinus, 1520-1573), Louis Le Caron (Charondas, 1534-1613), Hotmanus oraz Johann Oldendorp (Oldendorpus, 1486-1567)⁵², o wydany przez Henricusa Petrusa *Codex Theodosianus* (Basileae 1528), o wydanej przez Ioannesa Sichardusa *Lex Romana Visigothorum* (Basileae 1528, 1 ed. 1517), *Epitome Aegidii Antwerpen*, przez Petrusa Aegidiusa, o wydany przez Joannesa Tiliusa prejustyniańskim zbiorze *Tituli ex corpore Ulpiani* (1549), o ponownej edycji *Codex Theodosianus* (1566), o *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* (1573), o *Fragmentum Dositheanum* (1573), o *Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti* (1577) oraz o *Edictum Theodorici* (1579)⁵³. Pojawiające się kolejno, coraz lepiej – pod względem aparatu krytycznego – przygotowane edycje źródeł pozwoliły na odczytanie zmian o charakterze nowelizującym, wprowadzonych w konstytucjach przez Justyniana, lub których dokonano podczas prac kompilatorskich na jego pole-

⁴⁸ Budaeus, *Annotationes* 14v, 4r-v, 5v.

⁴⁹ Zob. D.R. Kelley, *Guillaume Budé*, s. 821 n. 53 i 54, który podał niektóre przykłady przyjęcia sugerowanych przez humanistów korektur *lectiones* w *Digesta* przez Theodora Mommsena przy krytycznym wydawaniu *editio maior* (1868-1870), będącej bazą dla *editio stereotipa*; por. jednak oparte na solidnym materiale źródłowym studia na temat pierwszych wydań *Digesta*, przed swoim ustaleniem tekstu dzięki publikacji *Torelliany*: D.J. Osler, *Magna Jurisprudentiae Injuria*, s. 78-79: *Appendix*: Bynkershoek's Digest editions.

⁵⁰ Por. J.D. Osler, *Developments*, s. 224.

⁵¹ Zob. D.J. Kelley, *The Rise*, s. 179 i n. 13; zob. też M. Zabłocka, *Ustawa XII tablic. Rekonstrukcje doby renesansu*, Warszawa 1998.

⁵² Zob. dzieła: Balduinus, *Commentarius de legibus XII tabularum*, w: *Thesaurus juris Romani*, Basilea 1741; Le Caron, *Ad Leges duodecem tabularum*: w: *Tractatus universi juris*, Venetii 1584-1586, Tomo I, fol. 225 f.; Hotomanus, *De Legibus XII tabularum ... commentatio*, Lugduni 1564; Oldendorpus, *Juris naturalis gentium ἐπιστολή*, Antwerpen 1539.

⁵³ Na temat tych krytycznych wydań: J.M. Coma Fort, *Índice comentado de las colecciones de fuentes del Corpus iuris civilis*, Pamplona 2008, s. 79 i n.

cenie, co dało podstawę do opracowania właściwego = „rzeczywistego” tekstu głównej części kompilacji. Pierwsze krytyczne wydanie *Digesta*⁵⁴ drukował Gregor Meltzer-Haloander (Norimberga 1529-1531)⁵⁵, które zwane było następnie *lectio mixta*. Po Haloandrze i na podstawie jego *lectiones*, *Digesta* drukowali kolejno: Iohannes Hervagius (Basileae 1541), który współpracował w tym zakresie z Alciatusem, następnie Carolus Guillard (Parisiis 1548) *con emendatione Antonii Augustini*⁵⁶, Hugo A Porta i Antonius Vincentius (Lugduni 1551), Antoine Syfrium i Hotmanus (Lugduni 1551-1552)⁵⁷. Pierwsze integralne wydanie tej części kompilacji, oparte w pełni na *littera Florentina*, dokonane zostało przez Lelio de Torelli (Taurellius, 1498-1576) w 1553 r. i nazywane zostało *Torelliana*⁵⁸. To ostatnie wydanie, uznawane za lepsze niż *lectio mixta* oraz kolejne wymienione starodruki, powstało dzięki współpracy de Torelli oraz hiszpańskich humanistów i prawników: Antonio Augustina (Augustinus, 1516-1586) i Jeana Metala (Metellus, 1520-1597)⁵⁹, którzy już wcześniej postulowali, że w przypadku *variae lectiones* badacz tekstu powinien preferować *lectio* właśnie *littera Florentina*. Od czasów *Torelliany* tekst *Digesta* w zasadzie uznać można za ustalony i poprawki poszczególnych passusów, choć się zdarzały, miały charakter incydentalny. Od 1583 r. podstawą zarówno dla badań nad tekstem *Digesta*, jak i wykładów prawa rzymskiego stała się – na co najmniej 300 następnych lat – wersja opublikowana łącznie

⁵⁴ Wcześniejsze drukowane wydania *Digesta*, zaliczane do „wydań humanistycznych”, to: 1523-1524/1528-1529 in alma Parisiorum Lutetia, przygotowane przez Ludovicusa Blaublommiusa oraz Parisiis 1527 wydanie Robertusa Stephanusa.

⁵⁵ *Digestorum seu pandectarum libri quinquaginta*. Editi Norimbergae per Gregorium Haloandrum, munificentia ac liberalitate amplissimi ordinis ibidem. Anno M.D.XXIX. Cal. Apr. excudebat Ioan. Petreius. Jak wykazał D.J. Osler, *Developments*, s. 224 i n., krytyczne wydanie Haloandra było inspiracją do dokonania korekt przez Alciatusa w kolejnym wydaniu swego dzieła *Paradoxa* i *Dispunctiones* w 1531 r., oraz było podstawą dla innego pisma tego prawnika – *Parerga*, wydanego po raz pierwszy w 1538 r. Generalnie na temat tego wydania i jego znaczenia, zob. H.E. Troje, *Zur Bedeutung von Haloanders Digestenedition von 1529. On the significance of Haloander's Digest Edition of 1529*, w: *Editio Haloandrina Digestorum (Littera Norica)*, Nachdruck Frankfurt am Main 2005, s. 5-17; i ostatnio: idem, „*Crisis digestorum*”. *Studien zur historia pandectarum*, Frankfurt am Main 2011.

⁵⁶ Augustinus, *Emendationem et opinionum*, w: Everard Otto, *Thesaurus iuris civilis*, T. IV, Basileae 1745, col. 1425 ff.

⁵⁷ Zob. L. Palazzini Finetti, *Storia*, s. 80-81; także E. Spagnesi w: *Le Pandette di Giustiniano*, s. 75 i n.; por. zestawienie: D.J. Osler, *Magna Jurisprudentiae Injuria*, s. 78-79: *Appendix: Bynkershoek's Digest editions*.

⁵⁸ *Digestorum seu Pandectarum libri quinquaginta ex Florentinis Pandectis repraesentati*, Florentiae, In officina Laurentii Torrentini ducalis typographi 1553. Na temat dostępu do manuskryptu florenckiego w celu dokonania edycji zob.: *Le Pandette di Giustiniano*, no 58: Ricordanze della Guardaroba del 1549, Firenze, Archivio di Stato. Guardaroba, 21; cart.; sec. XVI; no 59: D. Mellini, *Index eorum librorum qui privatim regalibus in aedibus Ferdinandi Medicei S.R.E. Cardinalis, et Magni Ducis Etruriae tertii adservantur* (1558), Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale. Naz. II, II, 309; cart.; sec. XVI; cc. II, 41, X; mm. 340×235.

⁵⁹ Szerzej na temat tych postulatów: E. Spagnesi w: *Le Pandette di Giustiniano*, s. 63-64, 77, 78.

z pozostałymi częściami kompilacji przez Denisa Godefroya (Gothofredus, 1615-1681), czyli tzw. *Gothofrediana*⁶⁰.

Dzięki znajomości greki przełamany został impas *Graeca sunt, non leguntur*, co pozwalało na podejmowanie prób uzupełniania wykorzystywanych źródeł o pomijane dotąd przez średniowiecznych kopistów fragmenty w języku greckim⁶¹, a przez to umożliwiało ich nowe i – jak twierdzili niektórzy, jak Budaeus czy Alciatus – prawidłowe odczytanie i zrozumienie. Nie ignorowano też istnienia i treści pozostałych bizantyńskich źródeł⁶².

Generalnie rzecz ujmując, wszechstronne wykształcenie humanistyczne – *studia humanitatis* – zakładające dogłębną znajomość historii, a także posiadanie umiejętności filologicznych – pozwoliły jurystom „nowej epoki” wyjść poza uznawane dotąd za biblię teksty kompilacji, pozwoliły poddać je krytyce po to, aby poszukiwać nowych, często wieloaspektowych, wielowarstwowych, nierzadko kontekstowych interpretacji⁶³, mających umożliwić ich zrozumienie jako części starożytnego świata.

I wreszcie dzięki „odnowionej” refleksji etycznej⁶⁴, nowy wymiar uzyskały niezaprzeczalnie uświadomione już w antyku wartości immanentnie związane z myśleniem o prawie, a mianowicie sprawiedliwość (*iustitia*), słuszność (*aequitas*) i świadomość wartości jednostki, której przyznawano status *persona* (*humanitas*), co też deklarowali *explicite* rzymscy juryści, pisząc, że *in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est* (ex Paul. 15 *quaest.*

⁶⁰ Zob. przykładowo: *Corpus juris civilis. Pandectis ad Florentinum archetypum expressis ... cum notis ... Dionysii Gothofredi ... opera et studio Simonis van Leeuwen*, Amstelodami, apud Joannem Blaeu, Ludovicum et Danielem Elzevirios. Lugduni Batavorum, apud Franciscum Hackium 1663.

⁶¹ Zob. zwłaszcza: H.E. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus Iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, Köln-Weimar-Wien 1971; idem, *Arbeitshypothesen*, s. 541 i n.; idem, *Humanistische Jurisprudenz*, s. 113 i n.

⁶² Budaeus, *Annotiones*, 110v-111r, na temat znaczenia studiów nad greką dla właściwego rozumienia prawa rzymskiego; Alciatus, *Opusculum quod Graecae dictiones fere ubique in Digestis restituntur*; zob. szerzej: D.J. Osler, *Budaeus*, s. 198 i n.; idem, *Graecum legitur*, s. 194 i n.

⁶³ Zob. ciekawie na temat prób „odnalezienia” właściwego – w porównaniu z „tradycyjnie” przyjmowanym przez glosatorów i komentatorów – znaczenia terminów prawnych, na przykładzie interpretacji proponowanych przez Budaeusa, Alciatusa oraz przedstawiciela późnej scholastyki, Pierre de l'Estoile, w odniesieniu do terminów *libellus* i *decretum* (D. 1.16.9.1): M.L. Monheit, *Guillaume Budé, Andrea Alciato, Pierre d'Estoile: Renaissance Interpreters of Roman Law*, „Journal of the History of Ideas” 58 (1997) 1, s. 21-40.

⁶⁴ Na ten temat pisał zwłaszcza G. Kisch, zob.: *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit: Studien zum humanistischen Rechtsdenken*, Basel 1960; *Johannes Sichardus als Basel Rechtshistoriker*, Basel 1952; *Humanismus und Jurisprudenz. Der Kampf zwischen mos italicus und mos gallicus an der Universität Basel*, Basel 1955; *Summum ius summa iniuria: Basel Humanisten und Juristen über Aequitas und Έμεικεια*, w: *Aequitas und Bona Fides. Festgabe für A. Simonius*, Basel 1955, s. 195-211; *Bonifacius Amerbach als Rechtsgutanchetr*, w: *Festgabe für Max Gerwig*, Basel 1960, s. 85-120. Zob. też, komentując interpretacje Kische: M.P. Gilmore, *The Jurisprudence of Humanism*, „Tradition” 17 (1961), s. 193-501; por. wcześniejsze studia: W. Ullmann, *The Medieval Idea of Law as Represented by Lucas de Penna. A Study in Fourteenth-Century Legal Scholarship*, London 1946; V. Piano Mortari, *Ricerche sulla Teoria dell'interpretazione del diritto nel secolo XVI*, Napoli 1956; U. Nicolini, *Il principio di legalità nelle democrazie italiane*, Padua 1955.

D. 50.17.90). W czasach nowożytnych wartości te stały się istotną częścią klasycznej kultury, przejętej od jurystów poprzedniej epoki i uznanej za własną przez humanistów. Wartości te swój początek miały niewątpliwie w greckich źródłach, zlatynizował je i włączył do swego dziedzictwa Rzym późnej republiki i pryncypatu, a następnie przejęli je – jako argumenty odwołujące się do *aequitas*, *benignitas* i *miserecordia* – Ojcowie Kościoła i średniowieczni teoretycy⁶⁵. Humanisci natomiast odnaleźli je w pismach Cyserona, Seneki, Marka Aureliusza, ale i św. Augustyna, znacznie im bliższego niż św. Tomasz, wyznaczający kanon dla średniowiecznych prawników. Analizowano te wartości w duchu nauki Erazma z Rotterdamu (Erasmus, 1466-1536)^{66,67}, czy mniej znanego, ale opracowującego w swych pismach koncepcje arystotelesowskiej *epieikeia*, hiszpańskiego humanisty, Juana Luisa Vivesa (Vives, 1492-1540)⁶⁸. Ich myśl podjął następnie prawnik praktyk, równocześnie profesor uniwersytetu w Bazylei, a ostatecznie nauczający w krajach niemieckich, Claude Chansonette (Cantiuncula, koniec XV w.-1565)⁶⁹, w swych poglądach wciąż jednak w dużym stopniu zależny od myśli średniowiecznych prawników, jak Baldus, Fulgosius i Jason del Maino, ale i znający komentarze do arystotelesowskiej *Etyki Nikomachejskiej* autorstwa średniowiecznych autorów – Joannesa Buridana i Petrusa Tartaretusa. Wartości te, w swej humanistycznej interpretacji uzupełnione dodatkowo przez Budauesa, Alciatusa⁷⁰, Zaiusa⁷¹, czy uczniów i przyjaciół Erazma – Bonifaciusa Amerbacha (Amerbachus, 1495-1562)

⁶⁵ Zob. w szczególności „klasyczna” pracę na ten temat: F. D’Agostino, *La tradizione dell’epieikeia nel medioevo latino. Un contributo alla storia dell’idea di equità*, Milano 1976; por. Ch. Lefebvre, *Le rôle de l’équité en droit canonique*, „Ephemerides iuris canonici” 8 (1952), s. 305-321.

⁶⁶ Zob. dzieła Erazmusa: *Adagiorum collectanea*, Johann Philippi Parisiis 1500; *Novum Instrumentum omne, diligenter ab Erasmo Roterodamo recognovit & emendatum*,...una cum Annotationibus, Johannes Froben, Basileae 1516; szerzej zob. G. Kisch, *Summum ius summa iniuria*, s. 202-211.

⁶⁷ Zob. G. Kisch, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit*; zob. też inaczej niż G. Kisch, m.in. J. Lidenboom, *Erasmus Bedeutung für die Entwicklung des geistigen Lebens in den Niederlanden*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 43 (1958), s. 1-12; H. Bornkamm, *Erasmus und Luter*, „Luter Jahrbuch” 25 (1958), s. 3-22; H. Weisinger, *The Attack on Renaissance in Theology Today*, „Studies in Renaissance” 2 (1955), s. 176-189; S. Attilio Nulli, *Erasmus e il Rinascimento*, Torino 1955; L. Bouyer, *Autour d’Erasmus. Etudes sur le Christianisme des humanistes catholiques*, Paris 1955.

⁶⁸ Zob. zwłaszcza *Aedes legum*, Louvain 1519, w którym Juan Luis Vives atakował scholastyczne komentowanie prawa przez tzw. bartolistów, wciąż czynnych na uniwersytetach w Italii.

⁶⁹ Zob. dzieła: *Oratio apologetica in patrocinium iuris civilis*, Cratander 1522; *De ratione studii legalis Paraenesis*, Basileae 1522; *de Officio iudicis* Apud Mich. Isingrinium, 1543. Charakterystyczne dla tego jurysty było akcentowanie chrześcijańskiego wymiaru *epieikeia*. Szerzej na ten temat G. Kisch, *Claudius Cantiuncula, ein Basler Jurist und Humanist des 16. Jahrhunderts*, Basel 1970.

⁷⁰ Na przykład Alciatus w swym piśmie *Parerga* (*supra*, nota 55), podkreślał konieczność brania pod uwagę sensu ustawy, zrównując przy tym *epieikeia* z *aequum* i deklarując, że jest to – bowiem wynika z istoty człowieka – swoisty naturalny złoty środek, który nie może być dany przez samą tylko literę prawa.

⁷¹ Zasius, dla odmiany, akcentował ów chrześcijański moment w rozwoju koncepcji *epieikeia*; zob. komentarz do tytułu *Digesta – De iustitia et iure*: ed. Udalrici Zasii *In sequentes ff. veteris titulos lecturae nempe de iustitia et iure, de legi bus, de iurisdictione omnium iud.*... Basileae 1537.

i Oldendorpusa – wyznaczały następnie określony sposób rozumienia podstaw życia społecznego oraz intelektualnego, i to w skali europejskiej, będąc jednocześnie, w pełnym swym zapośredniczeniu w rzymskiej starożytności, wynikiem interpretacyjnej działalności średniowiecznych prawników oraz kolejnych pokoleń humanistów.

III. *Bonae litterae albo Studia humanitatis i mos gallicus iura docendi.*

Początkowo humaniści pozostawali poza ówczesnym życiem akademickim, zdominowanym przez nobliwe średniowieczne uniwersytety⁷², uważając je być może – choćby z uwagi na ich podobieństwo do cechowych stowarzyszeń – za niesprzyjające rozwojowi indywidualnego, niezależnego ducha i przeciwnie nowatorskiej myśli. Co więcej, uznawane za podstawowe dla właściwej formacji intelektualnej przedmioty, a mianowicie doceniane już przez Pertarkę gramatyka, elokwencja-retoryka, która prowadzić miała ku filozofii i ją obejmować, poetyka, etyka i historia jako sztuki – nauki humanistyczne – plasowały się najniżej pośród nauk uniwersyteckich, w których centrum zainteresowania znajdowała się teologia, podporządkowująca sobie metody nauczania wszystkich innych przedmiotów. Stroniąc od teologicznej publicznej debaty, polegającej na ciągu pytań i odpowiedzi, interesując się tym samym żywo słowem pisanym, humaniści sformułowali własny program nauczania, przemieszczając się pomiędzy centrami naukowymi, zakładając własne małe ośrodki – akademie⁷³, specjalizujące się choćby w tzw. dyskusjach *alla romagnana*⁷⁴, czy też wiążąc się z książęcymi dworami, bardziej otwartymi na naturalne nowości⁷⁵.

U podstaw studiów filologicznych w epoce Renesansu tkwiło humanistyczne przekonanie o konieczności znajomości nie tylko eleganckiej klasycznej łaciny, popartej odkrywaniem coraz to nowych manuskryptów – pism

⁷² Szerzej na temat organizacji nauczania w okresie Średniowiecza i zmian, jakie wprowadzono w Renesansie, zob. niedawno wydany zbiór studiów: *Crossing Boundaries at Medieval Universities*, ed. S.E. Young, Leiden-Boston 2011.

⁷³ Przykładowo: Vittorino da Feltre (Vittorino Ramboldini) w latach 1423-1425 założył humanistyczną akademię w Mantui; Guarino da Verona w 1429 r. dokonał tego samego w Ferrarze; w połowie XVI w. w Rzymie prywatną akademię założył Pomponio Leta. Zob. szerzej: G. Vidari, *L'educazione italiana dall'Umanesimo al Risorgimento*, Roma 1930, s. 53 i n.

⁷⁴ Podczas takich dyskusji ich uczestnicy przywdziewali rzymskie togi i przestrzegać mieli prawideł klasycznej retoryki. Zob. G. Vidari, *L'educazione italiana dall'Umanesimo al Risorgimento*, Roma 1930, s. 60.

⁷⁵ Przykładowo, wspomniany już Poliziano, będąc profesorem we florenckim Uniwersytecie zwanym Studio, był jednocześnie nadwornym nauczycielem dzieci w domu Medyceuszy. Guarino da Verona zajmował się wychowaniem i edukacją Leonella, syna Mikołaja III Veronese, oraz dzieci doradcy tego ostatniego, Giacomina Giglioli. Vittorino da Feltre z kolei podjął się nauczania dzieci Gianfrancesco Gonzagi, margrabiego Mantui: zob. G.B. Gerini, *Gli scrittori pedagogici italiani del sec. XV*, Turin 1896, s. 42-73; E. Garin, *Il pensiero pedagogico dell'Umanesimo*, Firenze 1958; zob. też K. Chłędowski, *Dwór w Ferrarze*, Warszawa 1958, s. 29 i n.; oraz M. Pade, L.W. Petersen, D. Quarta, *La Corte di Ferrara e il suo mecenatismo 1441-1598*, Ferrara 1990.

Cyconera, Seneki czy Quintiliana – w bibliotekach klasztornych w różnych miejscach w Europie⁷⁶, czym zaślinał na przykład Poggio Bracciolini (1380-1459)⁷⁷, ale i przekonanie o konieczności studiowania greki, wzmocnione odnowieniem kontaktów z greckim światem nauki⁷⁸, w szczególności dzięki wykładom takich uczonych, jak Demetrio Cydones (ok. 1370)⁷⁹ czy bizantyjski filolog i filozof Manuel Chrysoloras (Florencja 1397-1400, następnie Pavia 1400-1403)⁸⁰, wyjazdom uczonych z miast Italii, jak na przykład Guarino Guarini da Verona (ok. 1400) czy Giovanniego Aurispa (ok. 1420) do Konstantynopola, skąd przywozili oni greckie manuskrypty, które następnie tłumaczono na język łaciński⁸¹. Już na przykład około 1427 r. na zamówienie florentczyka Kosmy Starszego (1389-1464) przekładu dzieł Platona dokonał Marsilio Ficino.

Takie nowe podejście do nauki w ogóle spowodowało zmianę w zakresie studiów nad prawem rzymskim. Choć początkowo *studia humanitatis*, określane też jako *bonae litterae*, nie obejmowały studiów nad prawem, dość szybko pojawiły się głosy, które podkreślały konieczność dokonania swoistej *renovatio* także i w tym zakresie. Petrarka na przykład narzekał, że juryści jego epoki ani nie przejmują się początkami prawa, jego dziejami, ani nie znają twórczości rzymskich jurystów, interesuje ich bowiem jedynie zdobycie posady, a potem utrzymanie jej dzięki działalności polegającej na układaniu kontraktów, wygrywaniu spraw sądowych i interpretacji testamentów, pozostawiając gdzieś obok kwestie pryncypiów i wartości, realizacji których prawo

⁷⁶ Szerzej na ten temat, zob. R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XIV e XV*, Firenze 1905, rist. Firenze 1996; zob. też *Two Renaissance Book Hunters. The letters of Poggio Bracciolini to Nicolaus de Nicolis*, translated from the Latin and annotated by P.W.G. Gordan, New York 1974.

⁷⁷ Zob. R. Sabbadini, *Le scoperte*, s. 75 i n.; P.W.G. Gordan, *Introduction*, w: *Two Renaissance Book Hunters*; zob. też XIX-wieczne opracowania: *Vita di Poggio Bracciolini scritta in Inglese dal Rev. Guglielmo Shepherd e tradotta dall' Avv. Tommaso Tonelli con note ed aggiunte*, T. 1-2, Firenze 1825; oraz *Poggii Epistolae*, editas collegit et emendavit...Equ. Thomas de Tonellis Jr., Florentiae 1832.

⁷⁸ Szerzej na ten temat, zob. N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992; J. Harris, *Greek Émigrés in the West, 1400-1520*, Camberley UK: Porphyrogenitus 1995; zob. też: D.J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two worlds of Christendom in Middle Ages and renaissance*, New York 1966; idem, *A Byzantine looks at the renaissance*, „Greek Roman and Byzantine Studies” 1 (1958) 2, s. 157-62.

⁷⁹ F. Kianka, Frances, *Demetrios Kydones and Italy*, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49: *Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th Centuries* (1995), s. 99-110.

⁸⁰ Jak zadeklarował jeden z badaczy „renesansowego nauczania”, R.R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge 1954, s. 286: „Pedagogically, the Renaissance began with Chrysoloras”; zob. też: I. Thompson, *Manuel Chrysoloras and the early Italian Renaissance*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 7 (1966), s. 63-82; S. Mergiali-Sahas, *Manuel Chrysoloras: an ideal model of a scholar ambassador*, „Byzantine Studies/Etudes Byzantines” 3 (1998), s. 1-12; i niedawno L. Thorn-Wikkert, *Manuel Chrysoloras (ca. 1350-1415): Eine Biographie des byzantinischen Intellektuellen vor dem Hintergrund der hellenistischen Studien in der italienischen Renaissance*, Frankfurt am Main 2006.

⁸¹ Zob. R. Sabbadini, *Le scoperte*, s. 43 i n., 46-47, 48 i n.

ma służyć⁸². Lorenzo Valla (1405/7-1457) w wielu dziełach, ale szczególnie w *Elegantiae Latinae linguae* atakował współczesnych sobie jurystów, piętnując ich za „barbarzyńskie” traktowanie źródeł prawa rzymskiego i twierdząc, że *caeca est omnis doctrina et illiberalis*⁸³. Erazmus z kolei w *Laus Stultitiae* potępiał legistów za nadmierną pedanterię i dumę, zaliczając ich do „klasy osłów”⁸⁴. François Rabelais (1494?-1553), który w młodości studiował prawo, zniechęcony do zawodu prawniczego wygnał jurystów na zawsze ze swej wyimaginowanej idealnej republiki⁸⁵.

Wspomniana *renovatio* w nauce prawa była tym samym niezbędna, a jej podstawą stała się nowa wizja prawa w ogóle⁸⁶, a w szczególności nowa wizja prawa rzymskiego⁸⁷. Przesunięciu uległo też centrum naukowe Europy – w początkach XVI w. miała bowiem miejsce pierwsza *translatio* ośrodków badań, „badań romanistycznych” z Italii do Francji, w szczególności do Bourges⁸⁸. Okrzepta nowa szkoła określana była jako „Szkoła humanistyczna” albo „Szkoła uczona” (*Scuola culta*)⁸⁹. Badanie tekstów, jak już wspomniano, prze-

⁸² *Epistolae de rebus familiaribus*, XX, 4; por. *Posteritati* w: Francesco Petrarca, *Prose*, a cura di G. Matellotti, P.G. Ricci, E. Carrara, E. Bianchi, Milano-Napoli 1955. Na temat krytyki Petrarki zob. w szczególności F. Lo Parco, *Giure, giuristi e giurisprudenza secondo il Petrarca*, Pisa 1900; G. Voigt, *Il risorgimento dell' antichità classica ovvero il primo secolo dell' Umanesimo*, ed. ital., trad. D. Valbusa, Firenze 1888-1890, vol. 1, s. 79-81; vol. 2, s. 470 i n.; P. de Nolhac, *Pétrarque et l' Humanisme*, vol. 2, Paris 1907, s. 89 i n.; D. Maffei, *Gli inizi*, s. 35-37.

⁸³ *Praef. in tertium librum Elegantiarum*, w: *Opera omnia*, ed. E. Garin, Torino 1962; szerzej na temat krytyki Valli zwróconej przeciwko prawnikom średniowiecznym, zob. dawne opracowanie D. Dal Re, *I precursori italiani di una nuova scuola di diritto romano nel secolo XV*, Roma 1878, zwłaszcza s. 34-35; F. Gaeta, *Lorenzo Valla. Filologi e storia nell' Umanesimo italiano*, Napoli 1955, szczególnie s. 120-126; D. Maffei, *Gli inizi*, s. 37-41.

⁸⁴ Desiderius Erasmus, *Μωρίας Εγκόμιον sive Stultitiae Laus*, 1511; cit. ed. *Stultitiae laus: Declamatio. Ad fidem editionis antiquae Frobenii. Figuris holbenianis ornata*, Lugduni Batavorum 1851; zob. szerzej B.H.D. Hermesdorf, *Erasmus en de juristen van zijn tijd*, TJ 15 (1937), s. 1 i n.

⁸⁵ *Pantagruel*, cap. X, éd. J. Plattard, Paris 1929; zob. szerzej: E. Nardi, *Rabelais e il diritto romano*, Milano 1962, s. 80 i n.

⁸⁶ Na temat zmiany wizji prawa w ogóle, w świetle przemian, jakie przyniósł renesansowy humanizm, zob. zwłaszcza E. Garin, *Leggi, diritto e storia nelle discussioni dei secoli XV e XVI*, w: *La storia del diritto nel quadro delle scienze storiche. Atti del Primo Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto*, Firenze 1966, s. 417 i n.; F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Aufl. 2, Göttingen 1967, s. 92 i n., 163 i n.

⁸⁷ Wskazać należy zwłaszcza postulaty dotyczące zmiany samego sposobu nauczania prawa rzymskiego i prowadzenia badań nad nim: Budaeus, *Annotationes*, 110v-111r. Szerzej na ten temat zob. G. Astuti, *Mos italicus e mos gallicus nei dialoghi 'De iuris interpretibus' di Alberico Gentili*, Bologna 1937; idem, *La giurisprudenza culta e l' interpretazione del 'Corpus iuris'*, Catania 1940.

⁸⁸ Szerzej na temat konsolidacji szkoły w Bourges, głównie dzięki rozpoczęciu tam wykładów przez Alciatusa, który po kilkuletnim okresie nauczania w Avignonie (1518-1522) od roku 1529 wykładał właśnie na Uniwersytecie w Bourges, jak przyjętej tam metody badań i wykładania prawa rzymskiego – *mos gallicus*: AA. VV., *Pédagogues et juristes*, éd. P. Mesnard, Paris 1963; J.-L. Thierau, *L' enseignement du droit et ses méthodes au XVI siècle: Continuité ou rupture?*, „Annales d' histoire des facultés de droit et de la science juridique”, t. 2: *Les méthodes de l' enseignement du droit*, Paris 1985, s. 31 i n.; V. Piano Mortari, *Cienquecento giuridico francese. Lineamenti Generali*, Napoli 1990, s. 195 i n., 282 i n.; zob. także D.R. Kelley, *Guillaume Budé*, s. 826 i n., na temat Alciatusa i początków jego działalności dydaktycznej w Bourges; idem, *The Rise*, s. 177 i n..

⁸⁹ Zob. R. Abbondanza, s.v. *Culti (Scuola dei)*, *Enciclopedia del Diritto*, vol. 11, s. 464.

stało być traktowane wyłącznie jako aktualizujące przedstawianie prawa antycznego, które miało być prawem obowiązującym, przez co tym samym nie było już służebne wobec praktyki. *Scientia iuris* przestała więc być równoznaczna z *interpretatio iuris*, jak uważano w okresie Średniowiecza, zaś prawo rzymskie – widziane jako *ratio scripta*⁹⁰ – zostało uznane za zjawisko historyczne, wytwór dziejów, który ewoluuje wraz ze zmianami, które następują w świecie. Jego poznanie i zrozumienie jako momentu w dziejach prawa i całego społeczeństwa w ogóle, stało się celem samym w sobie. Ta nowa wizja studiowania źródeł, zwana *mos gallicus iura docendi* – mająca też swój systematyzujący i syntetyzujący moment⁹¹ – wzbogacona dodatkowo refleksją o znamieniu antykwarycznym, dość szybko zyskała zwolenników w państwach niemal całej Europy Zachodniej, nawet jeśli pojawiały się i głosy sceptyczne⁹². Z kolei w zakresie piśmiennictwa prawniczego zamiast egzegetycznych komentarzy pojawiła się nowa forma dzieła naukowego – traktat porównujący rzeczywisty historyczny wymiar źródła, zarówno w jego aspekcie dotyczącym *verba*, jak i *mens*⁹³ – oraz prawo aktualnie stosowane, które coraz częściej postrzegano

⁹⁰ Na temat takiej koncepcji, zob. zwłaszcza: A. Guzmán, *Ratio scripta*, Frankfurt am Main 1981, szczególnie s. 5 i n.

⁹¹ W myśli iushumanistów obecne są bowiem tendencje do systematyzacji przedstawianego materiału, m.in. w pismach takich prawników „pierwszego pokolenia humanistów”, jak Francuzi François Connan, Pierre de la Ramée, Jean Coras, czy François Le Duaren, którzy przypisywali prawu rzymskiemu rolę porządkującą i uogólniającą zasady prawa; czy następnie Jean Bodin i Hugues Doneau. Szerzej zob. V. Piano Mortari, *La sistematica come ideale umanistico dell'opera di Francesco Connano*, w: *Studi in onore di G. Zingali*, vol. III: *Diritto privato e storia del diritto*, Milano 1965, s. 559-571; idem, *Considerazioni sugli scritti programmatici dei giuristi del secolo XVI*, „*Studia et Documenta Historiae et Iuris*” 21 (1955), s. 277 i n.; zob. też Th. Eysell, Doneau, *sa vie et ses ouvrages*, trad. du latin par l'auteur, Dijon 1860, s. 148 i n., 155 i n. Podobny trend pojawił się też w myśli iushumanistów krajów niemieckich, jak Sebastian Derrer, Johannes Appel, Conrado Lago, którzy przypomnieli dawny Cyceroński program *ius in artem redigere*. Szerzej na temat tych postulatów, zob. zwłaszcza: F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte*, s. 83 i n.; idem, *Einflüsse des Humanismus auf die Rezeption. Eine studie zu Johannes Apels Dialogus*, „*Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*” 50 (1940), s. 423-456; generalnie na ten temat zob. V. Piano-Mortari, *Dialettica e giurisprudenza. Studi sui trattati di dialettica legale del secolo XVI*, „*Annali di Storia del diritto*” 1 (1957), s. 382-585.

⁹² Krytycznie wobec propozycji korzystania z metody filologicznej dla badania tekstów prawnych: Alberico Gentili, *De Juris Interpretibus*, Lugduni 1582, s. 4 i n., który pisał o zwolennikach nowej metody badań i nauczania jako o „setta” – sekcje; Matteo Gribaldi, *De Methodo ac ratione studiendi iure*, w: Nicolas Reusner, *Ξειραγογία sive Cynosura juris*, Spira 1588; Etienne Forcadel, *Sphaera legalis*, Lugduni 1569; szerzej na ten temat zob. G. Minnucci, Alberico Gentili *tra Mos Italicus e Mos Gallicus*, Bologna 2002.

⁹³ Duarenus, *In primam partem Pandectarum sive Digestorum methodica enarratio*, w: *Opera Omnia*, Lucca 1765, vol. 1, 10; *ad Dig.* 1.3.2. Szerzej na temat analogicznych propozycji wcześniejszego niż Duarenus Alciatus (De Verborum significatione, *Disputationes* w: *Opera omnia*, Tomo I, Francoforte 1617, 1025; Tomo IV, 7) i piszącego po nim Donellusa, zob. zwłaszcza: M. Kriechbaum, *Verba und mens in den Interpretationslehre des Humanismus*, w: *Theorie der Interpretation vom Humanismus bis zur Romanistik – Rechtswissenschaft, Philosophie, Theologie. Beiträge zu einem interdisziplinären Symposium in Tübingen, 29. Sept. bis 1. Oktob. 1999*, Hg. J. Schröder, Stuttgart 2001, s. 47-72; zob. też I. Maclean, *Interpretation*, s. 89 i n., s. 142, 144.

jako narodowy unikat⁹⁴, a nie tylko jako zależną kontynuację prawa rzymskiego⁹⁵. Autor takiego traktatu – teraz jurysta o humanistycznym horyzoncie – przestał być zredukowanym do wykonawcy i komentatora *ius scriptum* służą, a stał się poszukującym istoty prawa czystego, znawcą antyku, ale i współczesności, obejmującej także prawo kanoniczne (*ius canonicum*)⁹⁶ i zwyczajowe (*ius foedorum*)⁹⁷. Znawca *utriusque juris* był więc tym samym znawcą *utriusque historiae*⁹⁸. Jak bowiem zadeklarował w 1561 r. wspomniany już francuski XVI-wieczny humanista, Balduinus, wykładający w Arras, w Paryżu, a od 1557 r. w protestanckim Heidelbergu, *sine historia caeca est iurisprudentia*⁹⁹, nawiązując tym samym do entuzjastycznie przyjmowanej definicji *ars historica* danej przez Cyserona w traktacie *de Oratore* 2.9.36: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* [...] ¹⁰⁰, za której mistrza, wcielającego w praktyce postulaty prowadzenia narracji historycznej określone przez Cyserona (*de Orat.* 2.12.51, 2.13.56; *Brut.* 7.29, 10.42, 75.62, 83.288, *Orat.* 9.31) i Quintilana (*Inst. Orat.* 3.8.66, 9.4.129, 10.1.31) ¹⁰¹, uznany został Polibiusz. Niektóre postulaty prowadzenia

⁹⁴ O konieczności studiów nad „prawem zwyczajowym” pisał m.in. Balduinus, *Commentarii in libros quatuor Institutionum juris civilis*, Parisiis 1554, *prolegomena*; idem, *De Institutione*, cit. in extenso w notach 98, 100 i 101 *infra*, 55-56; zob. też Hotomanus, *Francogallia*, ed. La Gaule Française de François Hotoman *Iurisconsulte*. Nouvellement traduite de Latin en François. Edition premiere. A Cologne par Hierome Bertulphe 1574, zwłaszcza s. 62 i n., na temat znaczenia nauki prawa zwyczajowego, właściwego dla danego kraju dla pełnej formacji intelektualnej prawnika.

⁹⁵ Por. na temat początków takiej nowożytnej „komparatystyki” na podstawie pism Budaeya: D.R. Kelley, *Guillaume Budé*, s. 823-825.

⁹⁶ Szerzej na temat zainteresowania i studiów przedstawicieli humanizmu nad prawem kanonicznym, zob. D.R. Kelley, *The Rise*, s. 182-187.

⁹⁷ Na temat zainteresowania i studiów przedstawicieli humanistów urządzeniami *ius foedorum*, nieznanymi swych tak instytucjonalnych, jak i nawet terminologicznych odpowiedników w świecie antyku, zob. D.R. Kelley, *The Rise*, s. 187-190. Zob. też zestawienie traktatów komentujących instytucje prawa zwyczajowego: op. ult. cit., noty: 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, na s. 187-189.

⁹⁸ Balduinus, *De Institutione historiae universae et eius cum Jurisprudentia conjunctione*, Strasbourg 1608, 45; por. ed. cit. w nocie 100 *infra*.

⁹⁹ Syntetycznie na temat wizji historii i jej znaczenia dla prawidłowego rozumienia prawa i nauki prawa: zob. D.R. Kelley, *Historia Integra: François Baudouin and his conception of History*, „Journal of the History of Ideas” 25 (1964) 1, s. 35-57; zob. też: idem, *The Rise*, *passim*, zwłaszcza s. 191.

¹⁰⁰ Balduinus, *De Institutione historiae universae et eius cum Jurisprudentia conjunctione*, przedruk: *Artis historiae penus octodecim scriptores*, ed. Joannius Wolfius, Basileae, Ex officina Petri Paterna 1579, vol. I, s. 609; podobnie Henri Lancelot de Voisin, seigneur de La Popelinière, *Idée de l'histoire accomplie*, Paris 1599, s. 22; Pierre Droict de Gaillard, *Methode qu'on doit tenir en la lecture de l'histoire (vray miroir & exemplaire de nostre vie: où les principaux poincts des sciences morales & politiques rapportez à la loy de Dieu, & accommodez aux mœurs de temps, sont contenus, & illustrez des plus beaux exemples tirez des histoires, tant sacrees que prophanes)*, Paris 1579, ch. 2-4; Louis Le Roy, *De la Vicissitude ou la variété des choses en l'univers*, Paris 1584, 247r.

¹⁰¹ Por. na temat traktatów-poradników, instruujących w nocie 100, jak powinna być prowadzona narracja historyczna, także w odniesieniu do zagadnień historii prawa, dzieła XVI-wiecznych humanistów włoskich, francuskich, hiszpańskich i niemieckich, zebrane w cytowanym retro, 2 vols. *Compendium* przedrukowanym przez Wolfa: vol. 1: Umbrian Giovanni Pontano, *Actius* (1500); Sebastiano Fox-Morcillo, *De Historiae institutione dialogus* (1557); Francesco Patrizi, *Dieci dia-*

historycznej *narratio* sformułowane przez humanistów przyjęte zostały także w odniesieniu do prawa¹⁰², jak na przykład istota historycznego ujmowania zagadnienia, konieczność określenia w *praefatio* znaczenia podejmowanego tematu, zarówno dla współczesnych odbiorców, jak i dla przyszłych pokoleń, czy też konieczność wykorzystania dorobku dawnych autorów – jednak z pominięciem twórców średniowiecznych jako piszących – za określeniem Petrarki – w „ciemnych czasach”¹⁰³, jednak z pełną świadomością ich przynależności do przeszłości, a nie czasów współczesnych piszącemu autorowi. Generalnie chodziło też o ujmowanie historii w związku z dziejami prawa, jako historii dającej się określić jako *historia integra, perfecta et universa*, jak postulowali między innymi Balduinus, Jean Bodin (Bodinus, 1529-1596) i Alexandre-Jean-Joseph Le Riche de La Popelinière (1692-1762)¹⁰⁴. Iushumanisci ze szczególnym upodobaniem pisali tym samym komentarze do tytułu 1.2.2 *Digesta: De origine iuris et omnium magistratuum et successionem prudentium*¹⁰⁵, widząc ten tytuł właśnie, jak wyjaśnił uznawany za pierwszego historyka prawa Aymar du Rivail (Rivallius, ok. 1490-1560)¹⁰⁶, jako *clé* dla historii prawa¹⁰⁷.

Przez takie jednak „unaukowienie nauki”, bycie „czystym” iushumanistą stało się swoistym „luksusem” dla „naukowców”¹⁰⁸, praktycy bowiem wciąż mieli *communis opinio doctorum* bardziej odpowiednią dla praktyki, i – co

loghi della Historia (1560); Baudouin, *De Institutione*, cit. (1561); Giovanni Antonio Viperano, *De scribenda historia liber* (1565); vol. 1: Umberto Foglietta, *De linguae Latinae vsu et praestantia libri tres* (1573); na ten temat zob. też: Jean Bodin, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, apud Martinum Iuuenem, Parisiis 1566; szerzej, na ten temat: B. Reynolds, *Shifting Currents in Historical Criticism*, „Journal of the History of Ideas” 14 (1953) 4, s. 471-492.

¹⁰² Zob. teza D.R. Kelley, *Legal History in the Renaissance*, s. 175: „I would suggest, it was not the historians but the lawyers who laid the foundations for the study of legal institutions, and to some extent social history”.

¹⁰³ Zob. na temat tej oceny dokonanej przez Petrarkę i jej znaczenia zarówno dla narracji historycznej, jak i historycznoprawnej: T.E. Mommsen, *Petrarch's Conception of the Dark Ages*, „Speculum” 17 (1942), s. 239 i n.; na temat krytycznego nastawienia humanistów do średniowiecznej koncepcji historii i jej ujmowania przez pisarzy tego okresu: P.O. Kristeller, *Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance*, „Byzantion” 17 (1944-1945), s. 360 i n.

¹⁰⁴ Balduinus, *De Institutione*, 604: *historia perfecta, historia integra*; J. Bodin, *Methodus*, 254: *historia consummata*; por. La Popelinière, *Idée de l'histoire* 1599, 31: *histoire accomplie*. Zob. J. Franklin, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York 1963; a także: D.R. Kelley, *Legal History in the Renaissance*, s. 175; idem, *Historia Integra*, s. 51.

¹⁰⁵ Przykładowo: Budaeus, *De origine iuris* (*Digesta* 1.2.2); Udalrici Zasii *Lex Pomponii de origine iuris*, 1540; Iacobi Cuiacij ... *Observationum et emendationum libri XXVIII... Eiusdem de origine iuris as Pomponium commentarius* apud viduam Ioannis Gymnici 1598.

¹⁰⁶ Zob. E. von Moeller, *Aymar du Rivail, der erste Rechtshistoriker*, Berlin 1907, s. 1 i n.

¹⁰⁷ Zob. Aymar du Rival, *Historia juris civilis*, Parisiis 1515.

¹⁰⁸ Sformułowanie za P. Stein, *Legal Humanism*, s. 304; zob. też *op. ult. cit.*, s. 304-305 na temat podejścia dwóch angielskich jurystów do prawa rzymskiego i metody jego studiowania: Thomasa Smitha i Thomasa Legge, które można uznać za paradygmatyczne dla dwóch postaw, jakie ukształtował okres humanizmu: iushumanista naukowiec versus akceptujący powszechny „aktualizujący” trend praktyki. Zob. też P. Stein, *Sir Thomas Smith, Renaissance Civilian*, „Acta Juridica”:

więcej – w swoisty sposób ową praktyką będącą. Stąd też zapewne głosy nawołujące do kompromisu pomiędzy założeniami *mos italicus* i *mos gallicus*, obecne w pismach takich autorów, jak wspomniany już Amerbachus czy Cuiacius, którzy, odebrawszy humanistyczne wykształcenie podnosili jednak, że tekst *Digesta* nie może czy nie powinien być interpretowany jedynie przy zastosowaniu instrumentarium filologicznego, konieczne jest bowiem sięganie zarówno do najstarszego manuskryptu¹⁰⁹, jak i zachowanie jurydycznej aparatury wypracowanej przez komentatorów, ponieważ właśnie dzięki temu możliwe jest rozróżnienie i opisanie wielu, zawsze unikatowych ze względu na specyfikę stanu faktycznego, przypadków aplikacji danej reguły prawa¹¹⁰. Nieco później holenderski prawnik, Cornelius van Bynkershoek (1673-1743), w opublikowanym w Leiden w roku 1710 dziele *Observationes juris Romani*¹¹¹, wspominał o „niedokładnościach” i „pomyłkach” w uzupełnianiu tekstu *Digesta* jedynie przy użyciu metody filologicznej, podkreślając „szkody – *iniuriae*”, jakie zostały w ten sposób wyrządzone przez pierwsze pokolenie humanistów i postulując konieczność stosowania „metody prawniczej”¹¹².

IV. Auctores. Kolebką nowego nurtu była Italia, gdzie już w początkach XV w. badacze Starożytności, głównie filologowie klasyczni i nauczyciele retoryki, jak Lorenzo della Valla, Maffeo Vegio (1407-1458), Filippo Beroaldo Vecchio, Ermolao Barbaro (1453/4-1493), Pietro Crinito, czy wspomniany Angelo Poliziano, rozpoczęli poszukiwanie nowych jakości i nowych formuł rozumienia tego, co antyczne, koncentrując się jednak jedynie na osobliwościach języka łacińskiego w jego dawnej, czystej, antycznej formie (*norma latina*¹¹³)¹¹⁴. W tym i w następnym stuleciu humanistyczne postulaty przyjęte

Essays in Honour of B. Beinart, vol. 3, 1978, s. 79 i n.; idem, *Thomas Legge, an English Civilian and his books*, w: *Satura Feenstra*, Fribourg 1985, s. 545 i n.

¹⁰⁹ Postulat ten powtórzył się – w związku z krytyczną oceną poprawek proponowanych przez pierwszych humanistów w odniesieniu do *lectiones* w *Digesta* – w pismach Cuiaciusa: *Iacobi Cuiacii... operum tomus primus (-quartus)*, Lugduni, sumptibus Ioannis Pillehotte 1614, voll. 2, col. 1516.

¹¹⁰ W tym tonie wypowiadał się na przykład Amerbachus w pismach, takich jak: *Defensio interpretum iuris civilis*, czy *De iustitia et iure* 1543, por. już jednak, wcześniej Alciatus, *Epistula* a Filippo Sauli, w: G.L. Barni, *Le Lettere di Andrea Alciato giureconsulto*, Firenze 1953, s. 220, rr. 40-43, który wspominał, że nie jest łatwym zadaniem być znawcą prawa oraz specjalistą w naukach humanistycznych: *eiusdem esse negent et leges scire et humanitatis studia profiteri*.

¹¹¹ *Observationes juris Romani libri quatuor, in quibus plurima juris civilis aliorumque auctorum loca explicantur & emendantur*, Lugduni Batavorum, apud Joannem van der Linden juniorem, 1710, volls. 4.

¹¹² Zob. szerzej na temat krytyki van Bynkershoek: D.J. Osler, *Magna Jurisprudentiae Iniuria*, s. 61-79.

¹¹³ Za: Lorenzo Valla, *Elegantiae linguae Latinae*, VI, 35-64.

¹¹⁴ Zob. np.: D. Maffei, *Gli inizi*, s. 37 i n., 129 i n.; E. Garin, *L'Umanesimo italiano*, Bari 1958, s. 9 i n. D.R. Kelley, *Guillaume Bude*, s. 808-811, który określił postulaty Valli dotyczące badań nad językiem oraz historycyzmu jako swoisty kopernikański przełom w myśleniu historycznym (s. 810: Valla as the Copernicus of historical thought); zob. też: idem, *The Rise*, s. 176 i n.

zostały także przez prawników, działających na uniwersytetach w Italii (Pavia), Francji (Bourges), Rzeszy (Freiburg im Breisgau) i Hiszpanii (Salamanca). Byli to uznawani za *fundatores* humanizmu prawnego – *triumviri* Budaeus, Zasius i Alciatus, ich uczniowie, François Connan (Connanus, 1508-1551), François le Duaren (Duarenus, 1505-1559), Balduinus, Hotmanus, Cuiacius, Hugues Doneau (Donellus, 1527-1591) i Bodinus. Następnie, w końcu XVI i XVII w. we Francji działali jeszcze Fabre, Gothofredus oraz jego syn Jacques Godefroy (1587-1652). Gdy zaś w drugiej połowie XVII w. ostatecznie dokonana została swoista kolejna *translatio studii*¹¹⁵ i główne centrum humanizmu prawnego znalazło się w Niderlandach, w szczególności z powodu niesprzyjających swobodzie myśli i jej wyrazu w formie pisanego dzieła antyreformacyjnych tendencji we Francji i Hiszpanii, w wyniku czego niektórzy iushumanieści, jak na przykład Barnabé Brisson (Brissonius, 1531-1591), stracili życie, a inni, jak Donellus czy Hotomanus, musieli szukać schronienia w bardziej tolerancyjnych krajach jak Rzesza czy Szwajcaria, głos pierwszeństwa zdobyli tacy niderlandzcy uczeni prawnicy, jak Georg D'Arnaud (1711-?), Henricus Ioannes Arntzenius (1734-1797), Petrus Bondam (1727-1800), Henrik Brenkmann (1680-1736), Cornelius van Bynkershoek, Hermannus Canningier (1723-1804), Ioannes Canningier (1731-1804), Cornelius Van Eck (1662-1732), Johann Friedrich Gronovius (1611-1671), Gerard Meerman (1722-1771), Gerard Noodt (1647-1725), Antonius Schulting (1659-1734), Petrus de Toullieu (1669-1734), Iacobus Voorda (1698-1768), Johannes Van de Water (1689-?), czy Abraham Wieling (1693-1746)¹¹⁶. Nową „transferowaną” naukę prawa określono jako *Jurisprudentia elegantior*¹¹⁷, dziedzicząc bowiem po wcześniejszych pokoleniach ustalony – dzięki krytycznym studiom – tekst źródłowy, wciąż posługując się elegancką łaciną, dążyła ona głównie do całościowego, systematycznego ujęcia prawa rzymskiego¹¹⁸. Oczywiście, nie można tej specyficznej humanistycznej kontynuacji iushumanizmu XVI

¹¹⁵ Zob. D.J. Osler, *The Fantasy Men*, „Rechtsgeschichte” 10 (2007), s. 178 i n., 182, 185 i n.; podobnie P. Stein, *Legal Humanism*, s. 300.

¹¹⁶ Zob. D.J. Osler, *Jurisprudentia Elegantior and Dutch Elegant School*, „Ius Commune” 23 (1996), s. 339-354; generalnie na ten temat: R. Feenstra, *Zur Rezeption in den Niederlanden*, w: *Studi in memoria di P. Koeschaker*, vol. 1, Milano 1954, s. 243 i n., oraz R. Zimmermann, *Roman-Dutch Jurisprudence and its Contribution to European Private Law*, „Tulane Law Review” 66 (1983), s. 1685-1721.

¹¹⁷ Na temat kryteriów odróżnienia nurtu *Jurisprudentia Elegantior* oraz „Dutch *usus modernus*”, zob. zwłaszcza: D.J. Osler, *Jurisprudentia Elegantior*, s. 339 i n.; por. G.C.J.J. van den Bergh, *Die holländische elegante Schule. Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500-1800*, Frankfurt am Main 2002; a także wcześniejsze opracowania: R. Feenstra, C.J.D. Waal, *Seventeenth-Century Leyden Law Professors and their Influence on the Development of the Civil Law: A Study of Bronchorst, Vinnius and Voet*, Amsterdam 1975, szczególnie s. 35-44.

¹¹⁸ R. Feenstra, C.J.D. Waal, *Seventeenth Century*, s. 16 i n.; zob. też: K. Luig, *Juristische Methode zwischen Humanismus, Usus modernus und Naturrecht – Gerard Noodt (1647-1725) und die Lehre vom Mitverschulden*, ZNR 21 (1999), s. 103-114; C. Schott, *Gesetzesinterpretation im Usus modernus*, ZNR 21 (1999), s. 45-84.

i XVII w. ograniczać jedynie do Niderlandów, z ich dominującym ośrodkiem w Leiden, ale widzieć też trzeba wkład iushumanistów działających w innych naukowych centrach Europy. Zwłaszcza wspomnieć warto o kontynuującej trend humanistyczny, rozpoczęty w 1506 r. dzięki publikacji jednego z pierwszych fundamentalnych dzieł iushumanistycznych, *Lexicon iuris civilis* Antonio de Nebrija (1442-1522), a następnie w 1508 r. *Annotaciones in Pandectas*¹¹⁹, XVII-wiecznej szkole w Salamance¹²⁰ z jej przedstawicielami, jak Francisco Ramos del Manzano (1604-1683), zwanym hiszpańskim Cujaciussem, Juan Suárez de Mendoza (?-1681), José Fernández de Retes (1620-1678), Nicolás Antonio (1617-1684), którzy formowali swoiste hiszpańskie *círculo* w europejskiej humanistycznej tradycji prawnej¹²¹, czy też nieco bardziej zależne od myśli iushumanistycznej Holandii – głównie z uwagi na peregrynacje wykładających na różnych uniwersytetach jurystów – ośrodki rozrzucone we Francji, Italii i ówczesnej Rzeszy. Tym niemniej, jako paneuropejski fenomen, iushumanizm powodował, że nawet w okresie, gdy w dużym stopniu potwierdzała się możliwość wykorzystania prawa rzymskiego dla praktyki codziennej jako *usus modernus*, *lectio Corpus iuris* nie odzyskała swego autorytatywnego znaczenia, przez co w czasach, gdy sam tekst normatywny *certum et manifestum iam non est*, tak samo ważny był moment refleksji filologicznej jak rozważania nad literą prawa i *ratio iuris*.

Odrodzenie kulturalne, w różnej skali i intensywności, jest stałym zjawiskiem w historii. To, co dawne i minione w naturalny sposób wydaje się bowiem lepsze, wzorcowe, godne przywrócenia. Nic dziwnego, że powaga i piękno Antyku fascynowały i inspirowały kolejne pokolenia intelektualistów i artystów następujących po sobie epok. Należy jednak podkreślić, że Renesans i humanizm renesansowy nie pozostały jedynie eksperymentami,

¹¹⁹ Zob. A. García e García, *Las Anotaciones de Elio Antonio de Nebrija a las Pandectas*, „Anuario de Historia del Derecho Español” 35 (1965), s. 557 i n.; idem, *Nebrija y el mundo del derecho*, w: *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*, eds. C. Codoñer, J.A. González Iglesias, Salamanca 1994, s. 121 i n.; J. Perona Sánchez, *Las Observaciones in libros iuris civilis de A. de Nebrija*, w: *Antonio de Nebrija*, s. 151 i n.

¹²⁰ Na temat szkoły w Salamance, zob. w szczególności: V.L. Pereña, *La Universidad de Salamanca, forja del pensamiento político español en el siglo XVI*, Salamanca 1954; L.E. Rodríguez-San Pedro Bezares, *La universidad salmantina en el Barroco, período 1598-1625*, Salamanca 1986; idem, *Historia de la Universidad de Salamanca*, 3 vols. Salamanca 2002; M.P. Peset Mariano, *Humanismo jurídico tardío en Salamanca*, Salamanca 1995, s. 59-79.

¹²¹ Generalnie na temat iushumanizmu hiszpańskiego, zob.: E. Comacho Evangelista, *Humanismo jurídico español de los siglos XVI y XVII*, „Revista de Derecho Notarial” 56 (1967), s. 43-76; J.M. Lahoz Finestres, *El humanismo jurídico en Europa*, s. 113 i n.; idem, *El humanismo jurídico en las universidades españolas. Siglos XVI-XVIII*, w: *Las universidades hispánicas de la monarquía de los Austrias al centralismo liberal*, Salamanca 2000, s. 313-326; A. Alvarez de Morales, *Humanistas y legistas en la universidad española del Renacimiento*, „Cuaderno del Instituto Antonio de Nebrija” 1 (1998), s. 13-28.

zaś oryginalność humanistycznego myślenia, które znalazło swe odbicie zarówno w samej wizji prawa, jak i w wizji jurydycznego warsztatu, lekkość niektórych założeń, ale jednocześnie przenikliwości i rozmachu spojrzenia były zapewne wynikiem ideałów samej epoki nowożytnej, której finezyjnej nazwy użył po raz pierwszy w 1858 r. francuski historyk Jules Michelet w swej *Histoire de France*, zaś rozpowszechnił ją Jakob Burckhard, XIX-wieczny szwajcarski historyk sztuki, literatury i kultury, adaptując w ten sposób filozoficzny termin używany w *Le vite de più eccellenti pittori, scultori ed architettori* (poł. XVI w.) przez malarza Giorgio Vasariego, *rinascimento* na oznaczenie epoki w kulturze europejskiej XVI-XVII w.¹²²; włoskiego *rinascimento*, francuskiego *renaissance*, a następnie jego dojrzałej formy – hiszpańskiego *barroco*. Już jednak tylko z uwagi na tę specyfikę terytorialno-kulturową intuicyjnie jasne jest, że nie można traktować iushumanizmu jako uniwersalnego zuniifikowanego fenomenu. Konieczne jest rozróżnienie jego wariacji, zależnych od momentu dziejowego, od miejsca w Europie, które stanowiło dominujący ośrodek studiów prawniczych i które w danym momencie dziejowym dyktowało trendy naukowe, a także od kontekstów politycznych, społecznych i kulturowych. Z tego też powodu nie można mówić o jedności samej kultury prawnej w Europie XVI, XVII i XVIII w.¹²³, ani o powszechnej jedności i powszechnej dostępności iushumanistycznego *out-put*’u we wszystkich krajach europejskich, ponieważ nawet jeśli dzieła iushumanistów, pisane i drukowane przeważnie w jurydycznej *lingua franca*, jaką stanowiła łacina, można było odnaleźć w bibliotekach uniwersyteckich od Groningen po Granadę, i od Glasgow po Göttingen, to w pierwszej połowie XVIII w., a więc w okresie schyłkowym iushumanizmu, było jasne, że niektóre dzieła prawnicze napisane w jednym kraju Europy nigdy – z różnych przyczyn – nie dotarły do ośrodków naukowych położonych w innym narodowym państwie. Świadczą o tym „pęknięciu naukowej jedności” opasłe tomy reprintów, które tworzone są w celu udostępnienia prawnikom określonego kraju, często po raz pierwszy, dzieł z zakresu „literatury prawniczej” napisanych i wydrukowanych na dru-

¹²² *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860).

¹²³ Zob. D.J. Osler, *The Myth of European Legal History*, RJ 16 (1997), s. 393-410, zwłaszcza uwaga na s. 410: „the fantasies of the contemporary manufacturers of the Euro-myth of legal history”; idem, *The Fantasy Men*, s. 178 i n.; por. A. Gouron, *Le declin du droit commun*, „Law in History” 1 (2000), s. 7 i n.; oraz P. Stein, *The Ius Commune and its Demise*, „The Journal of Legal History” 25 (2004), s. 161-167; zob. też moje studia: P. Świącicka, *Communis Opinio Doctorum comme ius commune universale? Réflexions autour de l'idée de la culture juridique commune dans l'Europe médiévale et moderne*, w: *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 3, red. W. Uruszczyk, D. Malec, M. Miśka, Kraków 2010, s. 237-253; eadem, „... connectiones inter iura variorum observamus...” *En recherchant l'explication de la notion d'„acculturation juridique”*, w: *Modernisme, Tradition et Acculturation juridique. Actes des Journées internationales de la Société d'Histoire du Droit*, Louvain 28 mai-1 juin 2008, eds. B. Coppein, F. Stevens, L. Waelkens; Brussel 2011, s. 7-32 oraz eadem, *Communis Opinio Doctorum as ius commune universale? Some Aspects of the Myth of „Common Legal System” of Medieval and Modern Europe*, w: *European Traditions: Integration or Disintegration? Conference Materials* (w druku).

gim końcu Europy¹²⁴. Wymienić warto choćby przedruk *Origines iuris civilis* autorstwa Giana Vincenzo Graviny (*De ortu et progressu juris civilis liber, qui est Originum primus...* Neapolis, ex officina Bulifoniana 1701), dokonany przez Johanna Burckarda Menckena (1674-1732) w roku 1708 (Leipzig), który w *praefatio* wprost informował o celu reprintu: *Germani nostri, ad quos libri trans Alpes excusi rarius et immenso pretio perforuntur*¹²⁵. Podobnie za znamienne uznać należy *volumina* publikowane przez Gerarda Meermana, *Novus Thesaurus juris civilis et canonici, continens varia et rarissima optimorum interpretum, inprimis Hispanorum et Gallorum opera, Tam edita antehac, quam Inedita [...]*¹²⁶, czy te, publikowane przez Karla Ferdinanda Hommela, *Litteratura iuris*¹²⁷, wyjaśniającego, że chodzi o dzieła, *quae in Sicilia, Anglia, Sueciaque exeunt scripta, quaecunque demum illa sint, apud nos comparantur difficilius; inprimis Hispanorum scripta ob infrequentiam commercii rarissima sunt* (s. 186). Podobnie do XVII-wiecznej ultrachrześcijańskiej wówczas Hiszpanii czy kontrreformowanej hiszpańskiej Italii okresu 1550-1750, gdzie, dzięki działaniu Świętego Officium, które blokowało przepływ książek z innych obszarów Europy, swobodne wyrażanie myśli, ale i możliwość dotarcia do dzieł powstałych poza granicami królestwa i poza granicami ortodoksyjnej akceptowalności, niektóre pisma iushumanistów z krajów protestanckich w ogóle nie dotarły lub też przed upowszechnieniem zostały poddane cenzorskiej kontroli¹²⁸. Tym samym z powodu tej religijno-doktrynalnej „kurtyny” ogólnoeuropejski obieg dzieł, który miał być jedną z przyczyn, ale i gwarantów jedności nauki i jurysprudencji, uznać należy za mit¹²⁹.

Na zakończenie wspomnieć warto o innym fenomenie tego okresu, który uznać można za paradoks *sui generis* czasów nowożytnych. Uwolnienie ludz-

¹²⁴ Zob. D.J. Osler, *The Fantasy Men*, s. 181; P. Święcicka, *Communis Opinio Doctorum* (2010); eadem, *Communis Opinio Doctorum* (2012).

¹²⁵ *Origines juris civilis, quibus ortus et progressus juris civilis, jus naturale, gentium et XII Tab. Legesque ac SCta. explicantur...* Lipsiae apud Jo. Fridericum Gleditsch, 1708, voll. 4, at leaf. Flr.

¹²⁶ G. Meerman, *Novus Thesaurus...*, Hagae Comitum, P. de Hondt, 1751-1753: vol. 2, zawiera m.in. reprint wspomnianego na początku tego studium dzieła Juana Suarez de Mendozy, *Commentarii ad Legem Aquiliam*.

¹²⁷ K.F. Hommel, *Litteratura iuribus*, Lipsiae apud Ioannem Wendlerum, 1761, s. 8.

¹²⁸ O tym wspomina D.J. Osler, *The Fantasy Men*, s. 181, cytując w n. 49 deklarację, jaka została umieszczona na tytułowej stronie hiszpańskiego wydania dzieła Arnolda Vinniusa, *Arnoldi Vinnii, auctoris damnati cum expurgatione vero permissi, in quatuor libros Institutionum imperialis commentarii academicus et forensis, correctus secundum Indicem expurgatorium Sanctissimae Inquisitionis Hispaniae anno 1707 publicatum...*, Coloniae Allobrogum et Lugduni, prostant apud fratres de Tournes 1729, voll. 4. Zob. też idem, *The Jurisprudence of the Baroque: A Census of 17th Century Italian Legal Imprints*, Frankfurt am Main 2009.

¹²⁹ Zob. szerzej na ten temat, cytowany już: D.J. Osler, *The Myth*, s.; idem, *The Fantasy Men*, s. 180: „This was a pan-European scholarly community, we are told (*sic!*), unaffected by the barriers of the modern nation state or the Babel of diverse languages which was later to descend upon the continent”; op. ult. cit., s. 181-182: „This was a Europe riven into two ideologically warring camps, separated by the Iron Curtain of the confessional divide, through which very little was allowed to penetrate, not excepting works of law”.

kiej myśli od dogmatów, krytyczne nastawienie badawcze, interdyscyplinarny horyzont jurystów wieków XVI, XVII i XVIII przełożyły się na ich dzieło pisane, które śmiało może konkurować, a często nawet przewyższa naukowy *out-put* jurystów poprzedniej epoki, których humaniści krytykowali między innymi za ilość dodanego przez nich do samych czystych źródeł materiału. Badacz iushumanizmu musi więc zmierzyć się materiałem drukowanym tak obszernym, że przewyższa on nierzadko nieco przyciężki materiał w postaci *immensa et numerosa commentaria*¹³⁰ powstałych w okresie Średniowiecza. Jak więc przewidywał jeden ze współczesnych specjalistów oddany badaniom nad tym właśnie okresem, Douglas J. Osler: „Ultimately progress in our understanding of legal humanism – and speculations on its place in the development of modern historical writing – will depend on closely observed studies of the work of individual legal humanists”¹³¹.

ROMAN LAW DURING THE RENAISSANCE AND BAROQUE PERIODS. A HUMANISTIC DIMENSION OF THE EUROPEAN LEGAL CULTURE

S u m m a r y

The history and formation of the European legal culture that had been developing and taking shape since the Middle Ages when universalism manifested itself as *ius commune* and seemed to be a satisfactory solution, has been marked with the appearance of a trend called ‘legal humanism’ which developed in response to the humanistic Renaissance postulates.

While humanism itself pertained to arts and science of the Renaissance period, legal humanism that emerged centuries later, challenged the medieval interpretation of Justinian texts and postulated the rejection of the *mos italicus* methods described as *praelego*, *scindo*, *summo casumque figuro* – *praelego*, *casus*, *commodo*, *obiicio* (Math. Grib. *De meth.* 3.94-98). The supporters of the new humanistic jurisprudence advocated recognition of Roman law as an element of the research into the Antiquity. As a result, ancient texts underwent a certain ‘purification’ and were subsequently used for the teaching of Roman law based on subsequent „Glosses and Commentaries”. Critical reviews of the fundamental sources of law as well as the first translations of till then unknown Greek texts were also attempted. That all was possible because the jurists of that new era had a much more comprehensible education and linguistic skills and were able to read texts in Greek and finally break away with the medieval impasse *Graeca sunt, non*

¹³⁰ Budaëus, *Annotationes*, 2r: szerzej na ten temat zob. J.D. Osler, *Budaëus*, s. 197-203, w szczególności uwaga na s. 201, na temat „the mania for juristic writing” jako „a kind of cancer” dla prawa i nauki prawa; por. na ten temat, krytykowany przez D.J. Oslera (op. ult. cit., loc. cit.), D.R. Kelley, *Guillaume Budé*, s. 818.

¹³¹ D.J. Osler, *Budaëus*, s. 212; por. uwagę Roberto Abbondanza, w recenzji z książki: L. Pallazzini Finetti, *Storia della ricerca*, „Annali di storia del Diritto” 1 (1957), s. 557-560: s. 560: „Altra è la via da battere: ricerche con oggetti più delimitati nello spazio e nel tempo, ma ricerche più approfondite”; podobnie już wcześniej ten sam autor pisał w: *Premières considérations sur la méthodologie d’Alciat*, w: *Pédagogues et Juristes*, s. 107-108.

leguntur, going beyond the „judicial Bible” of the compilation of Justinian texts only, searching for new and often multi-aspect meanings and a true understanding of the Ancient World.

This new approach to Roman law had also changed the attitude to legal studies which ceased to be seen as merely updating the existing laws *i.e.* serving the practice. Roman law was finally recognised as a historic phenomenon, a product of its times that evolved together with the changing world, and the study of Roman law became an aim and objective of its own. Such an approach quickly found followers in all Western Europe and replaced the exegetic commentaries with a new form – a treaty that compared the theory of law with the existing laws on the basis of its historic context. An author of a legal academic paper was no longer a mere executor and commentator of *ius scriptum*, but, being a jurist of humanistic views, transformed into a searcher of pure law, an expert of both the Antiquity and the contemporary World. As François Baudouin put it: *sine historia caeca est iurisprudentia* (*De Institutione historiae universae*, I, 609).

LE DROIT ROMAIN DURANT LA RENAISSANCE ET LE BAROQUE. DIMENSION HUMANISTE DE LA CULTURE JURIDIQUE EUROPÉENNE

R é s u m é

Pendant la formation de la culture juridique en Europe, dès le Moyen Âge se contentant de son universalisme sous forme de *ius commune* (droit commun, phénomène doctrinal et scientifique, constitué du droit romain interprété et adapté ainsi que du droit canon, complétés tous les deux d'institutions du droit féodal), le phénomène révélateur est la naissance du mouvement dit «l'humanisme juridique», formé suite à l'apparition des postulats d'humanisme de la Renaissance.

L'humanisme juridique né quelques siècles plus tard que celui d'autres arts et sciences de la Renaissance met en cause le déchiffrement des textes de la compilation de Justinien. Il postule le basculement de la méthode *mos italicus*, décrite comme *praemitto, scindo, summo casumque figuro – praelego*, vers *casus, commoto, obiicio* (Math. Grib. *De meth.* 3.94-98) Les partisans de la nouvelle jurisprudence humaniste demandent d'ailleurs de considérer le droit romain comme l'élément de recherches sur l'antiquité dont la manifestation était une sorte «d'épurements» des textes antiques, utilisés dans l'enseignement du droit romain, des compléments ultérieurs (gloses et commentaires). Par ailleurs, à cette époque apparaissent des éditions critiques des sources, monuments juridiques de l'antiquité, et la traduction des textes grecs, inconnus jusqu'à ce moment-là. Des études aux valeurs universelles et humanistes ainsi que des compétences philologiques, notamment la connaissance de la langue grecque (grâce à quoi une impasse moyenâgeuse *Graeca sunt, non leguntur* a pu être brisée), ont permis aux juristes de la nouvelle époque de passer outre les textes de la compilation de Justinien, considérés jusqu'à présent comme « bible juridique », de les soumettre à une critique, leur but étant la recherche de nouvelles significations, souvent aux aspects transversaux, devant servir à leur compréhension réelle car ils passent désormais pour des textes faisant partie de l'antiquité.

Cette nouvelle approche du droit romain a eu également un impact sur ses études. L'apprentissage du droit romain cesse d'être considéré uniquement comme une présentation de mis à jour du droit en vigueur, il cesse d'être au service de la pratique. Le droit romain devient un phénomène historique, un produit de l'histoire, qui évolue avec les changements survenus dans le monde. Connaître ce droit et le comprendre en tant que fragment de l'histoire du droit et de l'ensemble de la société en général devient une fin en soi. Ce type d'interprétation nou-

veau et humaniste, systématisant et synthétisant, enrichi en plus d'un élément ancien, a assez vite trouvé des adeptes dans l'ensemble de l'Europe Occidentale où au lieu d'avoir un commentaire exégétique apparaît désormais une nouvelle forme d'œuvre scientifique, celle de traité comparant la théorie du droit avec le droit en vigueur, dans son contexte historique. Auteur, à présent juriste aux idées humanistes, cesse, de ce fait, d'être réduit à celui qui applique et commente les réglementations *ius scriptum*, et il devient celui qui cherche la quintessence du droit pur, qui connaît l'antiquité et l'époque contemporaine. *Sine historia caeca est iurisprudentia* (*De Institutione historiae universae*, I, 609), on pourrait conclure citant les paroles de l'humaniste François Baudouin.

